

Kālidāsa's Meghadūta

Kālidāsa's *Meghadūta*'s present edition is not only based on manuscripts and contains a very learned and informative 'Preface' and 'Correspondence of Verses in Different Recensions of the Meghadūta'—which is most important for the problems of higher textual criticism even after Scharpe's and De's critical editions—, but includes also the text of Vallabhadeva's (first half of 10th century) Vivṛti, the oldest known commentary on the *Meghadūta* and an 'Appendix' of 'Spurious Verses' and a 'Vocabulary' containing all the words of the text together with their occurrences and their meanings.

E. Hultzsch's (1857-1927) main contribution to Indological studies are his works on Indian epigraphy, which helped to elucidate Indian history. His edition of *Inscriptions of Aśoka* (vol. I, *Corpus Inscriptionum Indiarum*) is his most outstanding work.

Dr. Albrecht Wezler is Professor, Institut für Kultur und Geschichte Indiens und Tibets, Universität Hamburg.

Kālidāsa's Meghadūta

EDITED FROM MANUSCRIPTS

WITH THE

COMMENTARY OF VALLABHADEVA

AND PROVIDED WITH A COMPLETE

SANSKRIT-ENGLISH VOCABULARY

E. Hultzsch

with a Foreword by

Prof. Albrecht Wezler

Munshiram Manoharlal
Publishers Pvt. Ltd.

ISBN 81-215-0871-1
This edition 1998
First published in 1911
by Royal Asiatic Society, London

© 1998, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., New Delhi

**All rights reserved. No part of this book may be reproduced, stored
in a retrieval system, or transmitted, in any form, or by any means,
electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise,
without the written permission of the publisher.**

Typeset, printed and published by
Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd.,
Post Box 5715, 54 Rani Jhansi Road, New Delhi 110 055.

Dedicated to
Dr. J.F. Fleet, C.I.E.
In commemoration of a quarter of
a century of constant friendship

CONTENTS

<i>Foreword</i>	ix
<i>Preface</i>	xiii
<i>Correspondence of Verses in Different Recensions of the Meghadūta</i>	xxiii
TEXTS	1-58
APPENDIX: Spurious Verses	59
<i>Vocabulary</i>	69
<i>Select Bibliography</i>	114

FOREWORD

E. Hultzsch's edition of the *Meghadūta* has been out of print for decades now, and does not by any means form a natural part of each and every Indological library, let alone private collections, much to the disappointment and disadvantage of all those, be they students or scholars or just lovers of Sanskrit, who want to read and study, to do research on or simply to enjoy Kālidāsa's famous and indeed most remarkable poem. For this edition is not only based on manuscripts and contains a very learned and informative 'Preface' and a 'Correspondence of Verses in Different Recensions of the Meghadūta'—which is most important for the problems of higher textual criticism—, but includes also the text of Vallabhadeva's (first half of the 10th century) Vivṛti, the oldest known, though obviously not the first, commentary on the *Meghadūta*, an 'Appendix' of 'Spurious Verses' and—what is particularly welcome to students, but most useful for scholars, too—a 'Vocabulary' containing all the words of the text together with their occurrences, and their meanings.

It is true that a (fully) critical edition of the Vivṛti, as of other commentaries written by the same author (cf. e.g. Murti 1980 and Patel 1986), is nevertheless wished for by scholars and has remained a desideratum so far. But Hultzsch was quite clearly a brilliant and extraordinarily gifted philologist and has done so excellent a job (cf. also e.g. the reviews by Hartel (1912) and MacDonell (1913) that his edition—in contradistinction to the earlier one by Gildemeister (Bonn, 1840) and Stenzler (Breslau, 1874)—undoubtedly deserves to be made available again by way of a reprint. Vallabhadeva is of great significance in terms of the secondary transmission, i.e. by testifying to a text of the *Meghadūta* which is certainly older than all its available manuscripts—which does not, of course, mean that one will blindly follow him in deciding problems of higher or lower textual criticism, but does

in any case inspire one to pay particular attention to his *mūla*. Therefore, Hultzsch's work is still to be consulted side by side with the more recent critical editions of S.K. De (1957b), Scharpé (1958) and Dvivedi (1976)—which can anyway not be said to have fulfilled all the scholar's expectations.

There has been quite some research and work on Kālidāsa's *Meghadūta* since the year of publication of Hultzsch's edition, most probably more than I or any of my colleagues are aware of. Many more Sanskrit commentaries—than just Vallabhadeva's and Mallinātha's known to Hultzsch (cf. p. xix of this 'Preface')—are available nowadays, of varying significance and published and presented in a more or less satisfying manner: These are, in their presumable historical sequence:

- Dakṣiṇāvartanātha's Pradīpa (13th century), ed. by T. Ganapati Sastri, Trivandrum, 1919; repr. by N.P. Unni, Delhi, 1984.
- Cāritravardhana's Cāritravardhinī (13th or 14th century), ed. by Naravana Sastri Khiste, Kashi Sanskrit Series 88, Varanasi, 1931.
- Śāśvata's Kavipriyā (ca. 1330), ed. by J.B. Chaudhuri, Calcutta, 1953-54.
- Lakṣmīnivāsa's Śiṣyahitaiṣiṇī, ed. by Rohiṇī Bhaṭṭ, Appendix to "Sambodhi", vol. 11, 1993.
- Sthiradeva's Bālaprabodhinī (13th or 14th century), ed. by V.G. Paranjpe, 1935.
- Pūrṇasarasvatī's Vidyullatā (14th/15th century), ed. by R.V. Krishnamachariar, Srirangam, 1909 and 1926 (2nd. ed.); cf. N.P. Unni, ed., *Meghasandēśa* of Kālidāsa with the commentaries Pradīpa of Dakṣiṇāvartanātha, Vidyullatā of Pūrṇasarasvatī, Sumanoramaṇī of Parameśvara, Delhi-Varanasi, 1987.
- Parameśvara's Sumanoramaṇī (second half of the 15th century), ed., Travancore University Oriental Manuscripts Library, Trivandrum, 1946.
- Sanātana Śarman alias Gosvāmin's Tātparyadīpikā (first half of the 16th century), ed. by J.B. Chaudhuri, Calcutta, 1953-54.
- Bharatamallika alias Bharatasena's Subodha (ca. 1750), ed. by J.B. Chaudhuri, Calcutta, 1951.
- Muni Sumativijaya's Sugamānvayā Vṛtti (second half of the 17th century), ed. by W.H. Maurer, 2 volumes, Poona, 1965.

Kṛṣṇapati's Meghadūtaṭīkā (1720), ed. by Gokipamohan Bhaṭṭacharya, Kurukshetra, 1974.

And there are, of course, modern Sanskrit commentaries, too, like, e.g. the Kātyāyanī written by Āchārya Śrī Charaṇatīrtha Mahārāj (Kashi Sanskrit Series 219, Benares, 1973). But I myself should rather like to see the late mediaeval commentaries, of which there are quite a number extant in the form of manuscripts only (cf. 1987:22-29), published, even though there is little likelihood that something of the calibre of Pūrnasarasvatī's Vidyullatā might then be unearthed.

As for secondary literature, the reader should first of all be referred to Lienhard 1984: 113f., n. 173 and S.P. Narang's *Kālidāsa Bibliography*, New Delhi, 1976 (which is however far from being complete). By way of filling some gaps in Lienhard and adding some of the more recent publications attention might be drawn to Gore 1944, Raja 1944, Aiyar 1952, Schubring 1955, De 1957a (cf. however, De 1957b: 81-92), Paranjpe 1960, Chowdhury 1961, Sarma 1962, Iyer 1965, Mirashi 1969, Nathan 1976, Dvivedī 1976, Mishra 1977, Aiyar 1977, Devdhar 1977 ff., Ambardekar 1979, Sohoni 1979, Narang 1979, Shukla 1980ff., Verma 1981, Bhat 1982, Krishnamoorthy 1982, Aggarwal 1985, Shukla 1987, Classen 1988, Tilakasiri 1988, Ivaturi 1989, Back 1989, Jain 1990 (Mehlig) 1990², and Shastri 1991.

Finally, it should be noted that Hultsch failed to recognize a reference in the introductory portion of Vallabhadeva's commentary preceding his explanation of the first verse,—if this paragraph is indeed a constituent part of his Vivṛti. The well-known statement *mantra-dūtaśravaṇādyabhāvān mahākāvyaṃ api khaṇḍakāvyaṃ na bhavati* is quite clearly based on Kāvyaḍarśa 1.17cd or Kāvyaḷamkāra 1.20ab, and has hence to be emended to *mantradūtaprayāṇādī^o* or even *mantradūtaprayāṇāṇyādī^o*, as was also rightly suggested by Tubb (1984: 235, n. 61). The genre of *Kelikāvya* into which Vallabhadeva himself classifies the *Meghadūta* has given scholars a headache (cf. e.g. Tubb l.c. and Ambardekar 1979: 10). Yet *keli* is demonstrably—as I shall show elsewhere—a term used to denote a particular phase in the development of love for another person, viz. that characterized by a constant dwelling of one's imagination on the beloved, the imaginative

“play” with her or him; and this term is used by Vallabhadeva here, by a slight extension, to denote the very similar state of mind and emotions of the Yakṣa separated from his wife.

ALBRECHT WEZLER

Hamburg
1 May 1998

PREFACE

KĀLIDĀSA'S "Cloud Messenger" started on its flight beyond the Hindū world in A.D. 1813, when Horace Hayman Wilson, then an Assistant Surgeon of the Honourable East India Company and Secretary to the Asiatic Society, published at Calcutta his *editio princeps*, accompanied by a very tasteful paraphrase in English verse, and by ample annotations which testify to the wide range of his reading and interests. In the following year Wilson's translation was reprinted in London. Goethe read it with admiration,¹ and sent his copy of it to his friend Knebel on the 22nd December, 1817;² he alludes to this consignment in his *Zahme Xenien* (ii):—

"Und Meghaduta, den Wolkengesandten,

"Wer schickt ihn nicht gerne zu Seelenverwandten!"

Professor Macdonell aptly remarks that a well-known passage of Schiller's *Maria Stuart* (act iii, scene 1)³ reminds us of the theme of Kālidāsa's *Mēghadūta*.⁴ But, as *Maria Stuart* was written in 1800, while Wilson's translation of the *Mēghadūta* appeared several years after Schiller's death (1805), this agreement is due to congeniality, and not to borrowing.

¹ In his *Notes on West-östlicher Divan*, however, he regrets that Wilson's paraphrase is too free, and commends Kosegarten's more literal translation of a few verses of the *Mēghadūta*. Professor Kosegarten had given a translation of verses 5-7 in his review of Wilson's work in the *Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung*, 1818, No. 131.

² *Letters*, Weimar edition, vol. 28, p. 349.

³ "Eilende Wolken, Segler der Lüfte!
"Wer mit euch wanderte, mit euch schiffte!
"Grüßet mir freundlich mein Jugendland!
"Ich bin gefangen, ich bin in Banden,
"Ach, ich hab' keinen andern Gesandten!
"Frei in Lüften ist eure Bahn,
"Ihr seid nicht dieser Königin untertan!"

⁴ *History of Sanskrit Literature*, p. 335.

A critical edition of the *Mēghadūta* by Gildemeister, which was based on a collation of Wilson's text with three MSS. (two in Paris and one in Copenhagen) and furnished with a Latin glossary, appeared at Bonn in 1841. Mallinātha's commentary seems to have been printed first at Benares in 1849.¹ Among the numerous later editions of it, that of the learned Īśvarachandra Vidyāsāgara² (Calcutta, 1869) marks a considerable advance on account of its appendix, which contains various readings of other commentators and important critical notes. Among subsequent editions of the text with Mallinātha's commentary the most useful one is that of G. R. Nandargikar (Bombay, 1894), to which copious critical and explanatory notes are added. Along with it I have consulted the fifth edition of Parab (Bombay, 1902) and an edition in Telugu characters (Madras, 1908).

Gildemeister, whose critical acumen was unsurpassed, showed that a number of verses in the traditional text of the *Mēghadūta* are spurious. Already Mallinātha had pronounced several of them 'interpolated' (*prakshipta*), although he included them in his commentary, and other verses were rejected as spurious by Īśvarachandra Vidyāsāgara. Stenzler followed these critics in omitting most of those verses from the text and relegating them to an appendix. His well-known edition (Breslau, 1874) was accompanied by critical notes and a German vocabulary.

Further assistance to textual criticism is rendered by the literature of the Jains, who adapted the *Mēghadūta* to their own purposes. The second part of the *Kāvya-mālā* (pp. 85-104) contains the *Nēmidūta* of Vikrama, son of Saṅgaṇa, a devotional poem in honour of the Arhat Nēminātha. The fourth line of every stanza of this production is identical with the last line of one of the stanzas of the *Mēghadūta* in their

¹ *Catalogue of the Library of the India Office, Sanskrit Books*, p. 135.

² He must not be confounded with his relative Jivānanda Vidyāsāgara.

original sequence. The time of the author of the *Nēmidūta* is unknown ;¹ but a reference to the table on pages xv-xix below and to the appendix will show that he used a recension of the *Mēghadūta* which included fourteen of the spurious verses. An evidently much earlier work of a similar type is the *Pārśvābhyudaya*, a poetical biography of the Arhat Pārśvanātha by Jinasēnāchārya,² which embodies the whole text of the *Mēghadūta*. To Professor K. B. Pathak we are indebted for an edition of Kālidāsa's poem according to this recension (Poona, 1894) :—"Each stanza in the *Pārśvābhyudaya* borrows one or two lines from the *Mēghadūta*, the remaining lines being composed by Jinasēna himself. In this way the entire poem of Kālidāsa is subjected to the process of what is known as *Samasyāpūraṇa*. By the well-known rules of this process Jinasēna was bound to accept Kālidāsa's verses as he found them, without in the slightest way altering them; otherwise his reputation as a consummate master of versification would have suffered considerably, and he would have exposed himself to ridicule in the eyes of his Brahmin contemporaries. The *Mēghadūta* easily lent itself to Jinasēna's purpose, as the story of the exiled Yaksha presents a striking resemblance to certain incidents in the life of Pārśvanātha, which forms the theme of the Jaina poem. Kālidāsa is thus made to sing in his own words the glory of the naked Tirthānkara" (Introduction, p. 14). Thus Professor Pathak's edition "represents the text of the poem as it was known to Jinasēna in the latter part of the eighth century or before Śaka 705, the date of his first work, the *Jaina-Harivaṃśa*, when he must have learnt the poem from the lips of his teacher Vīrasēna" (ibid., p. 15). Jinasēna's date is only about a century and a half subsequent to the two earliest mentions of the poet Kālidāsa in the

¹ Cf. Pischel's remarks in *Abhandlungen*, Göttingen, 1893, p. 27.

² See *J. Bombay Br. R.A.S.*, vol. 18, p. 224; *Ep. Ind.*, vol. 4, p. 25; *Ind. Ant.*, vol. 36, p. 287.

Aihoḷe inscription of Pulakēśin II¹ and in Bāṇa's *Harsha-charita*.² With Professor Pathak's edition I have compared a MS. of the *Pārśvābhyudaya* in Kanarese characters, which Mr. H. Krishna Sastri purchased for me at Śravaṇa-Belgoḷa in Mysore.

While the Jainas showed their appreciation of Kālidāsa's work by incorporating it in their sectarian literature, it was studied by both Southern and Northern Buddhists as well. A Singhalese paraphrase of it was discovered at Kandy by W. Gunatilaka, and was published, along with the Sanskrit text, by the Hon. T. B. Pānabokke (Colombo, 1893).³ The Tanjur contains a Tibetan translation of the *Mēghadūta*, which has been edited and translated into German by Dr. Beckh (Berlin, 1907). The Singhalese version includes seven and the Tanjur six of the spurious verses.

The most recent contribution to the study of the *Mēghadūta* is Pandit R. V. Krishnamachariar's edition of the *Vidyullatā*, a very full and learned commentary (Srirangam, 1909). "The commentator, named Pūrṇa-Sarasvatī, seems to have lived some three centuries ago somewhere in the State of Cochin" (Preface, p. ii).

As might be expected, the *Mēghadūta* served as a pattern to many later versifiers. H.H. Maharaja Ramavarma (JRAS., 1884, pp. 401-52) described six imitations of it, and Aufrecht (ZDMG., vol. 54, p. 616) named ten others. As stated by Aufrecht, the oldest of these imitations is the *Pavanadūta* of Dhōyika, which has been published recently by Mr. Monmohan Chakravarti in the *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, new series, vol. 1, pp. 41-71. Part 13 of the *Kāryamālā* contains another *Pavanadūta*, by Vādichandra (pp. 9-24), and a quite modern *Manōdūta* (pp. 84-130). The author of the

¹ Dr. Fleet in *Ind. Ant.*, vol. 8, p. 242 f., and Professor Kielhorn in *Ep. Ind.*, vol. 6, p. 7.

² Dr. Hall in his Preface to Subandhu's *Vāsavadattā*, p. 14, note.

³ Cf. Professor Rhys Davids' remarks in JRAS., 1894, p. 632 ff.

*Viśvagunādarśa*¹ also may have conceived the plan of his work under the influence of the *Mēghadūta*. The Singhalese literature embraces a long series of "Sandēśas", the earliest of which was composed in the second half of the fourteenth century.²

The oldest known commentator of the *Mēghadūta* is Vallabhadēva, who bore the surname Paramārthachihna and was the son of Rājānaka Ānandadēva.³ According to Aufrecht's *Catalogus Catalogorum* (vol. 1, p. 555), he wrote commentaries also on two other poems of Kālidāsa, viz. the *Raghuramśa* and the *Kumārasambhava*, on Māgha's *Śiśupālaradha*, on Mayūra's *Sūryaśataka*, and on Ratnākara's *Vakrōktipañchāśikā*. The last-mentioned commentary has appeared in the *Kāvya-mālā* (part 1, pp. 101-14). The editors, Paṇḍit Durgāprasād and 'Arab, state in a footnote (p. 101 f.) that Vallabhadēva must belong to the first half of the tenth century, because his grandson Kayyāṭa,⁴ son of Chandrāditya, wrote a commentary on Ānandavardhana's *Dēvīśataka*⁵ in Kali 4078 expired and in Lōka [40]52 during the reign of Bhīmagupta.⁶ The Kali and Laukika years correspond to A.D. 977-8, and Bhīmagupta, grandson of queen Diddā, the Catharine II of Kāśmīr, ruled nominally from A.D. 975 to 980-1.⁷ Vallabhadēva's father Ānandadēva seems to have held a high military appointment in Kāśmīr; for he is styled "a sun on the firmament of the battle-field" and "the best of ministers".⁸ From Vallabhadēva's commentary on Māgha, of which I possess a Śāradā MS., written in A.D. 1646 or 1647,⁹ we learn that he wrote also

¹ See my *Reports on Sanskrit MSS.*, No. 1, p. xi.

² See Professor Geiger's *Litteratur und Sprache der Singhalesen*, p. 9.

³ See the colophon on p. 58 below.

⁴ Four verses of Kayyāṭa are quoted in the *Subhāshitāvalī*.

⁵ Printed in the *Kāvya-mālā*, part 9, pp. 1-31.

⁶ Cf. *Ind. Ant.*, vol. 20, p. 154.

⁷ Kalhaṇa's *Rājatarāṅginī*, translated by Dr. Stein, vol. 1, p. 262 f.

⁸ See the colophon in the *Kāvya-mālā*, part 1, p. 114, and *Notices of Sanskrit MSS.*, vol. 10, No. 4064.

⁹ The date is given thus:—Śrī-Saptarshi-saṁvat 4722 Ashāḍha vati ashtamyaṁ Bhaumē iyaṁ śikā samāptim nītā: "this commentary was brought to a close on

a commentary on Rudraṭa's *Alaṅkāra*,¹ and that his preceptor (*upādhyāya*) was Prakāśavarsha.² The latter is perhaps identical with the poet Prakāśavarsha who is quoted in the *Śārngadhara-paddhati* and *Subhāshitāvali*, and with the author of a commentary on the *Kirātārjunīya*.³

Vallabhadēva's quotations in his commentary on the *Mēghadūta* can be traced to the following well-known works:—*Kumārasaṁbhava* (verses 1, 14, 94), Bhartṛihari (109), Manu (6), *Mahābhārata* (6, 106), *Raghuvamśa* (14, 94), *Rāmāyaṇa* (104), *Śīsupālavadhā* (42), and *Sētubandha* (p. 54, note 4). In his commentary on the first fifteen *sargas* of Māgha's great poem I have found the following references, mostly anonymous:—Amaru (viii, 36, 37), Udbhata (ix, 6), *Rigvēda* (iv, 4), Kāmandaki (ii, 81), *Kirātārjunīya* (i, 1, 8, 42; ii, 33, 93; iv, 16; vi, 47; viii, 53; ix, 22, 50; x, 8, 20, 21, 23, 76; xv, 1),

Tuesday the eighth *tithi* of the dark fortnight of Āshāḍha in the Saptarshi year 4722." Dr. Fleet has kindly contributed the following remarks:—

"This date is unsatisfactory, or, as Professor Kielhorn would have said, irregular. According to the results established by that scholar in *Ind. Ant.*, vol. 20. p. 149 ff., the day should fall in A.D. 1646, and we should take the month as *pūrṇimānta* (ending with the full-moon). But in this year the equivalent of the *pūrṇimānta* Āshāḍha vati 8 was Wednesday, 27 May. It is the case, indeed, that the *tithi* began on the Tuesday. But it began at about 19 hrs. 15 min. after mean sunrise; that is, about 1 hr. 15 min. after midnight. And, even if the writer was working at that hour, there was no reason for him to cite the *tithi* then beginning, unless, indeed, he sought to indicate (but in a most obscure manner) the very unusual time at which he was working: he should have cited the *tithi* vati 7, which gave the proper number of the day ending with the coming sunrise.

"In the preceding year, A.D. 1645, the *tithi* vati 8 of the *pūrṇimānta* Āshāḍha was Saturday, 7 June.

"In the following year, however, A.D. 1647, the *tithi* vati 8 of the *pūrṇimānta* Āshāḍha was Tuesday, 15 June.

"The *tithi* vati 8 of Āshāḍha as the *amānta* month (ending with the new-moon) did not touch a Tuesday in any of the three years.

"Perhaps the writer used the year 4722 as expired (instead of current), contrary to the general custom for this reckoning. Otherwise, he made a mistake in the year, giving 4722 instead of 4723; or he wrote *Bhaumē*, 'on Tuesday', instead of *Saunye*, 'on Wednesday'."

¹ iv, 21; vi, 28.

² i, 35; iv, 55 (cf. *Subhāshitāvali*, edited by Peterson, Introduction, p. 59); x, 20.

³ *Cat. Cat.*, vol. 1, p. 347.

Kumārasāmbhava (iv, 64 ; vi, 33, 68 ; viii, 34 ; xiii, 58), *Kauṭilya* (ii, 111), *Charaka* (ix, 68 ; x, 72), *Tantrākhyāyika* (v, 50 ; ix, 48, 57), *Taittirīyōpanishad* (xiv, 60), *Nāgānanda* (xv, 65), *Pātanjala* (*Yōgasūtra*, x, 76 ; xiii, 23 ; xiv, 62), *Bāṇa* (ii, 88 ; *Kādambavī*, xiv, 61 ; *Harshacharita*, x, 76), *Bhagavadgītā* (xii, 55 ; xiv, 64, 70, 79 ; xv, 16, 17, 27, 34), *Bhaṭṭanārāyaṇa* (*Vēṇṣasāmhāra*, iv, 12), *Bhaṭṭi* (viii, 34), *Bharata* (i, 10, 55 ; ii, 8, 89 ; viii, 29 ; ix, 64 ; x, 13 ; xiii, 66 ; xiv, 50), *Bhāmaha* (x, 33 ; xii, 35), *Manu* (v, 49 ; xiv, 35, 67), *Mahābhārata* (ii, 36, 37, 45, 73, 84, 86, 87 ; x, 32 ; xii, 56 ; xiii, 19 ; xiv, 6, 9, 55, 57), *Mēghadūta* (i, 42), *Mēdhāvīrudra* (xi, 6), *Yajurvēda* (xiv, 23, 24), *Yājñavalkya* (xiv, 9), *Raghuvamśa* (iii, 62, 74 ; ix, 22), *Rudrata* (ii, 44, 88 ; viii, 26, 37 ; ix, 6 ; x, 33 ; xii, 55 ; xiii, 40), *Vararuchi* (*Līngānūśāsana*, i, 8), *Vishamabāṇalīlā* (ii, 72), *Śikshā* (xiv, 20), *Sāmkhyakārikā* (i, 33 ; xv, 27), and *Sētubandha* (x, 20, 33). It will be observed that all these works and authors belong to the period before A.D. 900, and thus confirm indirectly the date to which Paṇḍit Durgāprasād assigns Vallabhadēva. In consideration of Vallabhadēva's comparatively early date, it seems worth mentioning that his commentary on verse 14 of the *Mēghadūta* does not find in the word दिङ्नागानां—as Mallinātha did—an allusion to the Buddhist teacher Dinnāga.¹

Hitherto the printed texts of the epics of Kālidāsa and Māgha used to be accompanied by the commentaries of Mallinātha, who belongs to quite recent times.² While admitting that his commentaries are very learned, lucid, and methodical, I believe that Vallabhadēva's works, too, deserve to be published, on account both of their antiquity and of their comparative simplicity. They are not overloaded with

¹ Cf. Weber, ZDMG., vol. 22, p. 726 ff. ; Max Müller, *India*, p. 306 f. ; Keith, JRAS., 1909, p. 435 f.

² See the Preface of my edition of the *Prākṛitarūpāvatara*, p. iv, note 4. To Mr. Kōlāchala Śrīnivāsa Rāo, a direct descendant of Mallinātha, I owe a copy of his Telugu version of Agastya's *Bālābhārata* (Bellary, 1908). In the English Preface to his work he states that Kṛishṇarāya of Vijayanagara (A.D. 1509 to 1529) is reported to have granted a village to a grandson of Mallinātha.

quotations which are liable to perplex and distract beginners, and Vallabhadēva's system of stating at the outset the contents and construction of each verse, instead of cramming his comments into a single long sentence, has its decided advantages. But what renders them specially valuable to us is the fact that they represent the text of Kālidāsa and Vāgha as it was current in Kaśmīr about A.D. 900. The table on pp. xv-xix shows that Vallabhadēva's text omits all the verses which were considered spurious by Stenzler, while all the other recensions (with the exception of the *Vidyullatā*) exhibit several of them. In the remarks on No. xiv of the Appendix, I have demonstrated that Vallabhadēva, the *Vidyullatā*, and Gildemeister are right in excluding also the verse **आश्वासिव**, which did not appear suspicious to Stenzler and others. It may be mentioned here that there remain two verses which are suspected by a competent judge, Īśvarachandra Vidyāsāgara : 62 and 70, and that the second of them is actually omitted in the *Vidyullatā*. Jinasēna, though anterior in time to Vallabhadēva, has incorporated in his poem nine of the spurious verses of the *Mēghadūta*, five of which are stamped as interpolations even by so late a writer as Mallinātha.¹ This fact makes me hesitate to attach much value to the numerous various readings of Jinasēna's text, some of which, on æsthetic grounds as well, appear to me due to innovations just as much as the spurious verses. The secluded position of that home of Sarasvatī, the Kaśmīr valley, would account for the fact that Kālidāsa's work was there handed down in a purer condition to the time of Vallabhadēva, who may have had no cognizance of the corruptions which had already crept into the text on the other side of the snowy range in the time of Jinasēna. At any rate, as the present edition embraces the commentary of Vallabhadēva,

¹ See Appendix, Nos. iii-vii.

I was bound to present the text of the *Mēghadūta* in the same form in which it was known to that ancient commentator.

The commentary of Vallabhadēva, which I am now publishing for the first time, has been already utilized from MSS. by Professor Pathak¹ and Mr. Nandargikar.² But their remarks on and quotations from it are misleading, as they are based on the Nāgarī MS. D. This MS. is quite recent and contains nine spurious verses³ which are missing in the three Śāradā MSS. A, B, and C.⁴ Among the latter, A and C proved most correct and reliable, while B shares many corruptions with D. Whenever I considered it necessary to correct the commentary against all MSS. I have given their readings in a footnote.

The following abbreviations are employed in the footnotes on the text:—

A = a Śāradā MS. of the *Mēghadūta* with Vallabhadēva's commentary, purchased by me at Śrīnagar in 1885; twenty-three leaves, of which 17-23 (originally numbered 43-49) exhibit bold, very archaic characters, while 1-16 are more recent

B = a Śāradā MS. of the same work in the Deccan College Library, Poona (No. 164 of 1875-6); twenty-four leaves.

C = a Śāradā MS. of the same work in the same library (No. 82 of 1883-4); leaves 138-160 (originally numbered 128-150).

D = a Nāgarī MS. of the same work in the same library (No. 84 of A, 1883-4); forty-nine leaves. Saṃvat 1857.

J = Jinasēna's *Pārśvābhyudaya*. When necessary, Pathak's edition is distinguished by J¹, and my own MS. by J².

M = *Mēghadūta*, with Mallinātha's commentary, edited by Nandargikar.

S = Stenzler's edition of the *Mēghadūta*.

¹ Introduction, p. 11 f.

² Critical Notice, p. 10 ff.

³ Appendix, Nos. iii to x, and xiv. At the end D exhibits the text (without commentary) of Nos. xvi to xviii, and A (sec. m.) the text of No. xvii.

⁴ As the entries under 'Vallabha' in Professor Pathak's synoptical table of verses are taken from D, they differ very considerably from the table on pp. xv-xix below.

Besides the four MSS. used for this edition, the catalogues register two other copies of Vallabhadēva's commentary. Of these, the MS. in the British Museum (No. 226 of Bendall's *Catalogue*) was not accessible to me, and a MS. mentioned by Bühler (*Gujarāt Catalogue*, fasc. 2, p. 98, No. 167) is reported to have been destroyed in a fire which broke out in the owner's house a few years ago.

Owing to its high poetical merit and its comparatively simple style the *Mēghadūta* is much used as a University textbook. I therefore considered it advisable to draw up a complete vocabulary, in which I have tried my best to ascertain the precise meaning of every word at every place. Only in rare cases has it been deemed necessary to differ from Vallabhadēva, whose explanation is then added in brackets. In the selection of the English equivalents of Sanskrit words, my chief guides were Monier-Williams' excellent Dictionary, in which the whole life-work of Böhtlingk is incorporated in a convenient form, and the smaller but valuable work of Apte; three prose translations of the *Mēghadūta*, by Colonel Jacob (Poona, 1870), Professor Pathak, and Mr. Nandargikar, especially the first of them, proved very helpful for the same purpose.

In conclusion, it is a pleasant duty to thank the Government of Bombay for having allowed me the use of the three Poona MSS., and Dr. F. W. Thomas, who was good enough to obtain them for me from India.

E. HULTZSCH.

HALLE (SAALE).

August 26, 1910.

CORRESPONDENCE OF VERSES IN DIFFERENT RECENSIONS OF THE MEGHADŪTA

Vallabhadēva.	Malinātha.	<i>Vidyullatā.</i>	Jinasēna.	<i>Nēmitūta.</i>	Pānabokke.	Tanjur.	Wilson.	Gildemeister.	Stenzler.
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
6	6	6	6	6	6	6	6	6	6
7	7	7	7	7	7	7	7	7	7
8	8	8	8	8	8	8	8	8	8
9	12	12	12	12	12	12	12	12	12
10	9	9	10	9	9	9	9	9	9
11	10	10	9	10	10	10	10	10	10
12	11	11	11	11	11	11	11	11	11
13	13	13	13	13	13	13	13	13	13
14	14	14	14	14	14	14	14	14	14
15	15	15	15	15	15	15	15	15	15
16	16	16	16	16	16	16	16	16	16
17	17	17	17	17	17	17	17	17	17
18	18	18	18	19	18	19	18	18	18
19	19	19	19	20	19	20	20	19	19
20	20	20	20	21	20	21	21	20	20
21	21	21	21	22	21	22	22	21	21

Vallabhadēva.	Malinātha.	Vidyullatā.	Jinasēna	Nēmidātā.	Pānabokke.	Tanjur.	Wilson	Gildemeister.	Stenzler.
22.	23	22	22	24	23	24	24	23	22
23	24	23	23	25	24	25	25	24	23
24	25	24	24	26	25	26	26	25	24
25	26	25	25	27	26	27	27	26	25
26	27	26	26	28	27	28	28	27	26
27	28	27	27	29	28	29	29	28	27
28	29	28	28	30	29	30	30	29	28
29	30	29	29	31	30	31	31	30	29
30	31	30	30	32	31	32	32	31	30
31	32	31	31	33	32	33	33	32	31
32	36	32	34	36	33	34	34	33	32
33	37	33	35	37	34	35	35	34	33
34	38	34	36	38	35	36	36	35	34
35	39	35	37	39	36	37	37	36	35
36	40	36	38	40	37	38	38	37	36
37	41	37	39	41	38	39	39	38	37
38	42	38	40	42	39	40	40	39	38
39	43	39	41	43	40	41	41	40	39
40	44	40	42	44	41	42	42	41	40
41	45	41	43	45	42	43	43	42	41
42	46	42	44	46	43	44	44	43	42
43	47	43	45	47	44	45	45	44	43
44	48	44	46	48	45	46	46	45	44
45	49	45	47	49	46	47	47	46	45
46	50	46	48	50	47	48	48	47	46
47	51	47	49	51	48	49	49	48	47
48	52	48	50	52	49	50	50	49	48

Vallabhadēva.	Mallinātha.	Vidyulātā.	Jinasēna.	Nēmitūta.	Pānabokke.	Tanjur.	Wilson.	Gildemeister.	Stenzler.
49	53	49	51	53	50	51	51	50	49
50	54	50	52	54	51	52	52	51	50
51	55	51	53	55	52	53	53	52	51
52	56	52	54	56	53	54	54	53	52
53	57	53	55	57	54	55	55	54	53
54	58	54	56	58	55	56	56	55	54
55	59	55	57	59	56	57	57	56	55
56	60	56	58	60	57	58	58	57	56
57	61	57	59	61	58	59	59	58	57
58	62	58	60	62	59	60	60	59	58
59	63	59	61	63	60	61	61	60	59
60	64	60	62	64	61	62	62	61	60
61	65	61	63	65	62	63	63	62	61
62	66	62	64	66	63	64	64	63	62
63	67	63	65	67	64	65	65	64	63
64	68	64	66	68	65	66	66	65	64
65	69	65	71	71	66	67	67	66	65
66	72	66	72	72	69	68	68	67	66
67	76	69	67	73	73	72	72	71	69
68	75	68	74	74	72	71	71	70	68
69	74	67	73	75	71	70	70	69	67
70	78	—	68	80	75	69	69	68	70
71	79	70	79	81	76	73	73	72	71
72	81	71	80	82	78	74	74	73	72
73	82	72	81	83	79	75	75	74	73
74	83	73	82	84	80	76	76	75	74
75	84	74	86	85	81	77	77	76	75

Vallabhadéva.	Mallinātha.	Vidyullatā.	Jinaséna.	Nemidūta.	Pánabokke.	Tanjur.	Wilson.	Gildemeister.	Stenzler
76	85	75	87	86	82	78	78	77	76
77	86	76	88	87	83	79	79	78	77
78	87	77	89	88	84	80	80	79	78
79	88	78	83	89	85	81	81	80	79
80	89	79	84	90	86	82	82	81	80
81	90	80	85	91	87	83	83	82	81
82	91	81	90	92	88	84	84	83	82
83	92	82	91	93	89	85	85	84	83
84	93	83	92	94	90	86	86	85	84
85	98	87	96	95	94	90	90	89	89
86	94	84	93	96	91	87	87	86	85
87	95	85	94	98	92	88	88	87	86
88	97	86	95	97	93	89	89	88	88
89	96	88	97	99	95	91	91	90	87
90	100	90	99	100	97	95	93	92	91
91	99	89	98	101	96	94	92	91	90
92	101	91	100	102	98	96	94	93	92
93	102	92	101	103	99	97	95	94	93
94	103	93	102	104	100	98	96	95	94
95	104	94	103	105	101	99	97	96	95
96	105	95	104	106	102	100	98	97	96
97	106	96	105	107	103	101	99	98	97
98	107	97	106	109	104	102	100	99	98
99	108	98	107	108	105	103	101	100	99
100	109	99	108	110	106	104	102	101	100
101	110	100	109	111	107	105	103	102	101
102	111	101	110	113	108	107	104	103	102

Vallabhadēva.	Mallinātha.	Vidyullatā.	Jinasēna.	Nēmidūta.	Pānabokke.	Tanjur.	Wilson.	Gildemeister.	Stenzler.
103	112	102	111	114	109	108	106	105	103
104	113	103	113	115	110	109	107	106	104
105	114	104	112	116	111	110	108	107	105
106	115	105	114	117	112	111	109	108	106
107	116	106	115	118	113	112	110	109	107
108	117	107	116	119	114	113	111	110	108
109	118	108	117	120	115	114	112	111	109
110	120	109	119	122	117	116	113	112	111
111	121	110	120	123	118	117	115	113	112

MEGHADŪTA

यस्य भृङ्गावलिः कण्ठे दानाश्वोराजिराजिते ।
भाति रुद्राक्षमालेव स नः पायान्नणाधिपः ॥ १ ॥¹

कालिदासवचः कुत्र व्याख्यातारो वयं क्व च ।
तदिदं मन्ददीपेन राजवेश्मप्रकाशनम् ॥ २ ॥

तथापि क्रियतेऽस्माभिर्मेघदूतस्य पञ्चिका ।
उन्नताश्रयमाहात्म्यस्वरूपस्यातिलालसैः ॥ ३ ॥

अथ यदेतद्भवाम्याचष्टे किमेतदुच्यते । मन्त्रदूतश्रवणाद्यभावान्महा-
काव्यमपि खण्डकाव्यवन्न भवति । तथाख्यायिकाव्यपदेशस्तु दूरापेत
एवात्र । प्रावृडाश्रयः प्रवासविप्रलम्भः कवेर्वर्णयितुमिष्टोऽत्र । स च
नायकमनाश्रित्य वर्ण्यमानस्तथा² रसवत्तां न धारयति । न च शृङ्गा-
रविधानम् । गुह्यकोऽत्र नायकतयाश्रितः । तस्य च विरहोन्मत्तत्वा-
द्वत्ये मेघप्रेरणमपि³ नायुक्तमिति केलिकाव्यमित्येतत्सर्वं⁴ स्वस्थम् ॥

कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः⁵
शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण⁶ भर्तुः ।

¹ This verse is found only in D. The whole subsequent passage as far as verse 1 of the text is missing in A and C.

² वर्ण्यमान° B, D. ³ मेघे B, D. ⁴ °काव्यमप्येत° B, D.

⁵ स्वाधिकारात्प्रमत्तः J, M, S. ⁶ °भोग्येन A, B, C, D. The reading of the text is required in accordance with Pāṇ. viii, 4, 13.

यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥ १ ॥

कश्चिद्वचः पुण्यजनो रामगिर्याश्रमेषु चित्रकूटाचलतपोवनेषु वसतिं
चक्रे व्यधात् । निजपुरीमलकामपहाय तत्र वासे कारणमाह । भर्तुः
प्रभोर्धनदस्य शापेनास्त्रंगमितमहिमा नष्टतेजाः । कीदृशेन । कान्ताविर-
हगुरुणा प्रियाविरहदुःसहेन । तथा वर्षभोग्येण¹ संवत्सरमनुभावेन ।
किमिति तेनास्य शापोऽदायीत्याह । स्वाधिकारप्रमत्तो निजव्यापाराव-
लिप्तः । स हि जायायां व्यसनित्वात्स्वमधिकारमनपेक्षमाणो राजराजेन ।
तथैव तव वर्षं विरहोऽस्तु । महिमा ते नश्यत्विति शप्तः । रामाद्रिमतः
स आययी । कीदृशेष्व्वाश्रमेषु । जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु सीतामञ्ज-
नपवित्रतोयेषु । यदध्यासितमर्हञ्जिस्तद्वि तीर्थं प्रचक्षते² । राघवसंनि-
धानेऽपि सीतायाः प्रशंसा शृङ्गाराश्रयत्वेन काव्यस्य चिकीर्षितत्वात् ।
तथा स्निग्धा अपरुषाञ्छायाप्रधानास्तरवो येष्विति सेव्यत्वकथनम् ।
वर्षं भोग्यो वर्षभोग्यः । काला अत्यन्तसंयोगे चेति³ समासः । रामगिरिरत्र
चित्रकूटः । न तु अश्वमूकः । तत्र सीताया वासाभावात् । सर्वत्र
मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । प्रवासविप्रलम्भो रसः ॥ १ ॥

तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी
नीत्वा मासान्कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः ।
आषाढस्य प्रशमदिवसे⁴ मेघमाश्लिष्टसानुं
वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श ॥ २ ॥

ततोऽसौ यच्चः कतिचित्सप्ताष्टाब्दासात्रीत्वातिवाह्य तस्मिन्नद्रौ
चित्रकूटे मेघं ददर्शालोकितवान् । अबलाविप्रयुक्तः प्रियाविरहितः ।
अतश्च दौर्बल्यात्कनकवलयभ्रंशेन सौवर्णकटकपातेन रिक्तप्रकोष्ठः शून्य-
भुजः । कामी व्यसनी । कीदृशम् । आश्लिष्टसानुमालिङ्गिताद्रिप्रस्थम् । अत-

¹ °भोग्येन A, B, C, D ; cf. p. 1, note 6. ² Kumārasambhava, vi, 56. ³ Pāṇ. ii, 1, 28, 29. ⁴ प्रथमदिवसे J, M, S.

स वप्रकीडार्थं तटाघातकेलिनिमित्तं परिणतो दत्तप्रहारो यो गजसद-
त्रेक्षणीयं दृश्यम् । सानुलपेभनिभमित्यर्थः । कदा । आषाढस्य प्रश्मदिवसे
समाप्तिदिने यीष्मावसाने । केचित्तु शकारथकारयोर्लिपिसारूप्यमोहात्
प्रथम इत्युच्यते कथं कथमपि चैतमेवार्थं प्रतिपन्नाः । वर्षाकालस्य प्रसृतत्वा-
दादिदिनमित्येतत्त्वतीव विरुद्धम् ॥ २ ॥

तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः केतकाधानहेतो-¹
रन्तर्वाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ।
मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः
कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥ ३ ॥

तस्य जीमूतस्य पुरोऽग्रतः कथमपि स्थित्वा राजराजस्य वैश्रवणस्यानु-
चरो भृत्योऽन्तर्वाष्पोऽसुकण्ठः किमप्यज्ञायमानं वस्तु चिरं दध्यावचि-
न्तयत् । कीदृशस्य । केतकाधानहेतोः केतकाख्यपुष्पजननकारणस्य ।
प्रावृषि तेषामुद्भवात् । अथ जलददर्शनमात्रेण कस्मादस्यान्तर्वाष्पत्वं ध्यानं
चेत्याह । सुखिनोऽप्यवियुक्तस्यापि मेघालोके वर्षाकाले चेतोऽन्यथावृत्ति
सविपर्ययमनल्योत्कण्ठासंकुलम् । किं पुनः कण्ठाश्लेषप्रणयिनि प्रियतमाख्ये
जने दूरवर्तिनि सति । वर्षासमयमागतमवलोक्य स्वस्था अपि यत्रोत्क-
ण्ठन्ते तत्र विरहिणां का कथेत्यर्थः । कण्ठाश्लेष एव प्रणयोऽर्थिता विद्यते
यस्य । मेघा आलोक्यन्ते यस्मिन्निति वर्षाः । स्वरूपात्प्रच्युतावस्थमन्यथा-
वृत्ति ॥ ३ ॥

प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थी²
जीमूतेन स्वकुशलमयी हारयिष्यन्नवृत्तिम् ।
स प्रत्ययैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घ्याय तस्मै
प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ॥ ४ ॥

¹ कौतुकाधान° J, M, S.

² °नार्थ S.

ततोऽसौ गुह्यकस्तस्यै मेघाय स्वागतं व्याजहार । शोभनमागतं ते
 ऽस्त्वित्यब्रवीत् । प्रीतिप्रमुखाणि स्नेहपूर्वकाणि वचनानि यच्च स्वागते
 तद्यथा । भद्रं स्वस्थोऽसि । कुशलं ते सर्वत्र । विश्रम्यताम् । पवित्रीक्रिय-
 तामिदं स्थानमिति । कीदृशोऽसौ । जीमूतेन मेघेन स्वकुशलमयीमात्म-
 श्रेयोरूपां प्रवृत्तिं वार्त्तां हारयिष्यन्नाययिष्यन् । यतोऽसौ दयिताया
 जीवितालम्बनं प्राणसंधारणमर्थयते । भर्तृकल्याणाधिगमाद्धि प्रियतमानां
 समाश्वासो जायते । कीदृशाय तस्यै । सरसीः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घाय
 विहितपूजाय । अत एवासौ प्रीतः । आषाढस्य प्रथमदिवस इति¹ य
 एवार्थ उक्तः स एव प्रत्यासन्ने नभसीत्यनूदितः । नभाः आवणः । यदि
 वा जलद्विचिंतितत्वात्प्रत्यासन्ने निकटवर्तिनीव नभसि गगन इति व्याख्ये-
 यमिति केचित् । गगन एव जीमूतो वार्त्तां नयति । स हि प्रीतिं कुर्वन्ना-
 ययति । प्रीत्या हारयिष्यन्निति णिञ्जुत्पत्तिः । ततो लृट् शेषे चेति²
 चकारात्क्रियार्थायामुपपदे लृट् । प्रवृत्तिं हारयितुं स्वागतं व्याजहा-
 रेत्यर्थः । जीमूतेनेति हृक्कोरन्यतरस्यामिति³ पचे यथाप्राप्तं कर्तृत्वम् ।
 तस्या इति क्रियया यमभिप्रैति स संप्रदानमिति⁴ संप्रदानवचनम् ॥ ४ ॥

नन्वचेतनस्य मेघस्य दूतं कथमित्याह ।

धूमज्योतिःसलिलमरुतां संनिपातः क्व मेघः

संदेशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।

इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन्गुह्यकस्तं ययाचे

कामार्ता हि प्रणयकृपणाश्चेतनाचेतनेषु⁵ ॥ ५ ॥

गुह्यकः पुण्यजन औत्सुक्यादुत्कण्ठावशादित्येवमपरिगणयन्नविमृशंस्तं
 मेघं ययाचे प्रार्थयत् । किमित्याह । क्व मेघः क्व संदेशार्था वार्त्तावस्तूनि ।
 मेघस्तावद्धूमज्योतिःसलिलमरुतां समुदायः । धूमादिमयान्यचेतनानि
 ह्यभ्राणि । संदेशार्थाः पटुकरणैश्चतुरेन्द्रियैः प्राणिभिर्मानवैः प्रापणीया
 नेतुं शक्याः । न तु निर्वृद्धिभिः । कथं तर्ह्येतदसौ न विमृष्टवानित्याह ।

¹ See verse 2.

² Pāṇ. iii, 3, 13.

³ Pāṇ. i, 4, 53.

⁴ Vārttika on Pāṇ. i, 4, 32.

⁵ प्रकृतिरूपणा° J, M, S, D.

यस्माद्ये कामार्ता मदनवागुरापीडितास्ते चेतनाचेतनेषु सिंहपादपादिषु
प्रणयकृपणाः प्रार्थनादीना भवन्ति । न हि ते विषयमविषयं वा विवेक्तुं
समर्था इति भङ्ग्या कविः स्वदोषं निरस्यति ॥ ५ ॥

तामेव याज्वा चाटुपूर्विकामाह ।

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां¹

जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ।

तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशादूरबन्धुर्गतोऽहं

याज्वा वन्ध्या² वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥ ६ ॥

यतस्त्वामहमेवविधं वेदातोऽहं प्रार्थित्वं प्राप्तः । कीदृशम् ।
पुष्करावर्तकानां प्रणयमेधानां वंशे कुले जातमिति कुलीनत्वोक्तिः ।
तथा मघोन इन्द्रस्य प्रकृतिपुरुषममात्यपुरुषमिति प्रभावकथनम् ।
प्रकृतिषु ह्यमात्याः प्रधानभूताः । इन्द्रस्य च मेघा एव प्रियकराः ।
प्रकृतिषु प्रकृतिश्चासाविति वा पुरुषः प्रकृतिपुरुषः ॥ स्वाम्यमात्यौ च
राष्ट्रं च कोशो दुर्गं बलं सुहृत् । सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमु-
च्यते³ ॥ कामरूपं मनोज्ञं स्विच्छारूपं वा । बद्धरूपत्वान्मेघानाम् । तदेव
वक्ष्यति । पुष्पमेघीकृतात्मेति⁴ । अत एव विधिवशादहं दूरबन्धुरसंनिह-
तदारस्त्वर्थित्वं गतो याज्वाकरः संपन्नः । यत्वेवंगुणयुक्तोऽहं तर्हि
किमित्येतावता मय्यर्थनेत्याह । यस्मादधिगुणे कुलादिगुणोत्कृष्टे पुरुषे
याज्वा वन्ध्या निष्फला वरं भद्रम् । अलज्जावहत्वात् । न त्वधमे निरुद्धे
लब्धकामा प्राप्तेष्टार्थापीति । भिन्नलिङ्गत्वेऽपि सामान्योपक्रमात्सामाना-
धिकरणम् । यथा । वरं कूपशताद्वापीत्यादौ⁵ ॥ ६ ॥

न च तवास्मदर्थनानङ्गीकरणं⁶ युक्तमित्याह ।

संतप्नानां त्वमसि शरणं तत्पयोद प्रियायाः

संदेशं मे हर धनपतिक्रीधविश्लेषितस्य ।

¹ पुष्कला° J.

² मोघा J, M, S, D.

³ Manu, ix, 294.

⁴ See verse 43.

⁵ From the *Mahābhārata*; see Böhtlingk's *Indische Sprüche*, No. 5959.

⁶ °दर्शानङ्गी° A; °दर्शानङ्गी° B, C.

गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां
बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या ॥ ७ ॥

हे पयोद संतप्तानामम्बुदानेन त्वं यदा शरणं त्राणं भवसि तन्ममापि
विरहसंतप्तस्य संदेशं वार्त्तां प्रियायाः सकाशं हर नय प्रापय । धनपति-
क्रोधविश्लेषितस्तेति संतप्तत्वप्रतिपादनम् । क्व मया गन्तव्यमित्याह ।
गुह्यकाधिपानां वसतिरलका नाम पुरी ते गन्तव्या यातव्या । न च सा
दुर्ज्ञानेत्याह^१ । बाह्योद्याने कैलासोपवने । बाह्यं च तदुद्यानं च । तत्र
स्थितो यो हरस्तस्य शिरश्चन्द्रिकया धौतानि हर्म्याणि यत्र सा दिनेऽपि
विचालितसौधा । त इति छत्वनानां कर्तरि वा^२ ॥ ७ ॥

त्वामारूढं पवनपदवीमुद्गृहीतालकान्ताः
प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्चसन्त्यः^३ ।
कः संनद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां
न स्यादन्योऽप्यहमिव^४ जनो यः पराधीनवृत्तिः ॥ ८ ॥

वातमार्गं खमुन्नतं भवन्तं पान्याङ्गना विरहिण्योऽलकानुत्तिष्ठ
द्रक्ष्यन्ति । यतः प्रत्ययान्निश्चयोत्पादनादाश्चसन्त्यः । अयं जीमूत
उद्धितः । अत्रावश्यमस्मत्प्राणेश्वरैरागन्तव्यमिति । तद्दर्शनमात्रे कस्मादाशा
कृतेत्याह । त्वयि संनद्धे कृतोद्योगे सति वियोगाकुलां प्रेयसीं क उपेक्षेत
विरहयेत् । यद्यन्योऽपि जनस्तादृशो न स्यात् । कीदृशः । मादृशः^५
पराधीनवृत्तिः^६ । अथ वा कोऽन्यो जनो आयामुपेक्षेतेत्यत्र संबन्धः ।
स्वाधीना हि कान्ताभिः सह रममाणाः प्रावृषमतिवाहयन्ति । संनद्धादयः
शब्दा एवमादावौपचारिकाः ॥ ८ ॥

^१ दुर्ज्ञानेति वक्तुमाह B. ^२ Pāṇ. ii, 3, 71. ^३ °श्चसत्यः M, S.

^४ °प्ययमिव J. ^५ मादृश इव A. ^६ A adds भवेत्;
B and D read यदि मादृशो दुर्भगोऽन्योऽपि परायत्तो [D inserts
जनो] भवेत्. C omits the text and commentary of verses 7
and 8.

इदानीं प्रायेणोपदेशमाह ।

आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्ग्य शैलं
वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु ।
काले काले भवति भवता¹ यस्य संयोगमेत्य
स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो वाष्पमुष्णम् ॥ ९ ॥

अमुं शैलं चित्रकूटमालिङ्ग्यापृच्छस्व सोत्कण्ठं ज्योक्तुम् । यतः प्रिय-
सखमिष्टमिचम् । मेघानां ह्यद्रयः सुहृदः । ततस्तेषामुदयात् । सखा च
गमनकाले ज्योक्त्रियते । कीदृशममुम् । तुङ्गमुन्नतम् । तथा सर्वजनपूज्यै
रामपदै रामपादैर्मेखलासु नितम्बभागेष्वङ्कितं मुद्रितमिति पावन-
त्वोक्तिः । सखिधर्ममाह । यस्याद्रेः काले काले सर्वस्निग्धमागमसमये
त्वया सह संयोगमेत्य चिरविरहजमुष्णं वाष्पमूष्माणं त्यजतः स्नेहव्यक्ति-
र्भवति । यः स्निह्यतीत्यर्थः । पर्वता हि जलद्वृष्ट्या स्निग्धा भवन्ति वाष्पं
च मुञ्चन्ति । एतदेव सुहृत्त्वं यच्चिरेण सख्यौ दृष्टे वाष्पस्नेहौ जायेते ।
आपृच्छस्वेत्याङ्गि नुप्रच्छोरित्यात्मनेपदम्² । प्रियञ्चासौ सखा चेति
प्रियसखः । राजाहःसखिभ्यष्टच्³ । संयोगमेत्येति वाष्पमोक्षापेक्षं पौर्वकाञ्चं
स्नेहक्रियापेक्षं वा ॥ ९ ॥

न च त्वमेकाकी भविष्यसीति शुभनिमित्तकथनात्साधयन्नाह ।

मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां
वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्तोयगृध्रुः⁴ ।
गर्भाधानस्थिरपरिचया⁵ नूनमाबद्धमालाः
सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः ॥ १० ॥

यथेदं शुभमीक्ष्यते तथा निश्चितं नेत्रसुन्दरं त्वामाकाशे बलाकाः
सेविष्यन्ते अयिष्यन्ते । किमितीत्याह । हितो वातो यथा त्वां मन्दं मन्दं
प्रेरयति यथा चायं चातको मयूरो मधुरं कूजति । वामो वामपार्श्वस्थो
वल्गुवादी वा । तोयगृध्रुर्जलमभिलाषुकः । वार्षिकलिङ्गदर्शनाद्वलाका

¹ भवतो J, M. ² Vārttika on Pāṇ. i, 3, 21. ³ Pāṇ. v, 4, 91.

⁴ चातकस्ते सगन्धः J, M, S. ⁵ °क्षणपरिचयान् J, M, S, D.

अप्यायास्यन्तीति प्रावृद्धधर्मोऽयम् । कीदृशस्ताः । गर्भाधानेन स्थिरः
परिचयो यासां ताः । मेघगर्जितेन हि ताः सगर्भा भवन्तीति वार्त्ता¹ ।
आबद्धमाला रचितपङ्कजः । मन्दं मन्दमित्याधिक्ये द्वित्वम्² ॥ १० ॥

न च तव निरर्थकः क्लेशो भविष्यतीत्याह ।

तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नी-
मव्यापन्नामविहतगतिर्द्रक्ष्यसि भ्रातृजायाम् ।
आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां
सद्यःपातप्रणयि³ हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ॥ ११ ॥

तां भ्रातृजायां मित्रभार्यां निश्चितमव्यापन्नाममृतामीक्षिष्यसे । कीदृ-
शीम् । दिवसगणनातत्पराम् । कियान्कालो गतः । कियान्शेष
इत्यवधिगणनापरायणाम् । यत एकपत्नी पतिव्रताम् । एकः पतिर्यस्याः
सा ताम् । एवंविधां चेत्कथं तर्ह्यव्यापन्नामित्याह । यस्मान्नारीणां
प्रियविरहे हृदयमाशाबन्धः प्रायेण रुणद्धवल्म्बते । यतः कुसुमसदृशम् ।
अत एव सद्यःपातप्रणयि तत्त्वणविनाशोऽनुखम् । एवंविधमप्याशया
धार्यते । नूनमस्माकं पुनः प्रियेण संयोगो भावीति । आशाबन्ध आशा-
बन्ध इव । यथाशाबन्धो जालकारकृततन्तुनिकरः कुसुममपि शुष्कं
वातेरितं रुद्धे । चशब्दः पूर्ववाक्यापेक्षया समुच्चये । एवमन्यत्र । प्रणयः
प्रीतिरनुखता । एकपत्नीमिति नित्यं सपत्न्यादिष्विति⁴ ङीबनकारौ ।
भ्रातृजायाशब्दे अतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्य⁵ इत्यलुगभावश्चिन्त्यः ॥ ११ ॥

सहायान्तरसंपत्तिमाह ।

कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलिन्ध्रामवन्ध्यं⁶
तच्छ्रुत्वा ते श्रवणमुभगं गर्जितं मानसोक्ताः ।

¹ Cf. Windisch, *Buddha's Geburt*, pp. 25 and 223. ² Cf. p. 10, line 1. ³ सद्यःपाति J, M, S. ⁴ Pāṇ. iv, 1, 35.

⁵ Pāṇ. vi, 3, 23. ⁶ *मुत्सिलिन्ध्रामवन्ध्यं A, B, C; *मुच्छिलिन्ध्रा-
मवन्ध्यां J, M; *मुच्छिलिन्ध्रातपचां S; *मुच्छिलिन्ध्रातपचां D. Cf. Hēmachandra's *Anēkārthasamgraha*, iii, 605 f., and *Uṇādigāṇa-sūtra*, 396.

आ कैलासाद्विसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः

संपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः ॥ १२ ।

तत्त्वदीयं ध्वनितमाकर्ण्य तव राजहंसा अनुचराः कैलासाद्रिपर्यन्तं भविष्यन्ति । यतो मानसोत्का मानसोन्नयनसः । प्रावृषि हि ते श्ररणार्थं तत्र यान्ति । किं तद्गर्जितमित्याह । यन्महीभवनिमुच्छिलिन्ध्रामुद्भूतशिलिन्ध्राख्यकुसुमां विधातुं प्रभवति शक्नोति । तानि हि मेघगर्जितेन जायन्ते । अत एव तदवन्ध्यं सफलम् । श्रवणसुभगं कर्णसुखकारीति चाटुपदम् । कीदृशा हंसाः । विसानां किसलयानि तेषां छेदः खण्डः स एव पाथेयमध्वभोजनं विद्यते येषां ते तथोक्ताः । विसकिसलयच्छेदैर्वा पाथेयवन्त इति विग्रहः । आ कैलासादित्यव्ययीभावो विभाषितः¹ ॥ १२ ॥

मार्गं तावच्छृणु² कथयतस्त्वत्प्रयाणानुकूलं³

संदेशं मे तदनु जलद श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम्⁴ ।

खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र

क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः स्रोतसां चोपयुज्य⁵ ॥ १३ ॥

हे जलद मम गदतोऽध्वानं तावद्भवन्नमनहितमाकर्ण्य । तदनन्तरं श्रोत्रपेयं कर्णानन्दनं संदेशं श्रोष्यसि निश्चयमयिष्यसि । कीदृशं मार्गमित्यानुकूल्यमाह । खिन्नः खिन्न इति । आन्तः⁶ संस्त्वं यत्र मार्गेऽद्विषु पदं न्यस्य क्रमं निश्चिष्य गन्तासि यास्यसि क्षीणप्रायश्च नदीनामगुरु तोयमुपयुज्य पीत्वा शीघ्रं यास्यसि । पानविश्रामौ हि पथि सुतरामुपयुज्येते । तदनुतदुपरीत्यादयः पूर्वकविप्रयोगदर्शनात्साधवः । अव्ययेन हि षष्ठीसमासो निषिध्यते⁷ । श्रोत्रपेयमिति छत्वरिधकार्थवचने⁸ । खिन्नः खिन्न इत्यादावाधिक्ये द्वित्वमिति कर्मधारयवत्त्वासुब्लुप भवति⁹ ।

¹ Pāṇ. ii, 1, 13.

² मत्तः शृणु J.

³ ०नुरूपं J, M, S, D.

⁴ अत्यवन्ध्यम् J.

⁵ चोपयुज्य M, D.

⁶ विश्रान्तः A, B, C, D.

⁷ Pāṇ. ii, 2, 11.

⁸ Pāṇ. ii, 1, 33.

⁹ Pāṇ. viii, 1, 11 ;

i, 2, 46 ; ii, 4, 71.

आधिक्ये च द्वित्वमाश्रेडितमिति महत्या संज्ञया¹ ज्ञापितम् । गन्तासीति
लुट् । परिलक्षितमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १३ ॥

मार्गप्रारम्भमाह ।

अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किं स्विदित्युन्मुखीभि-
दृष्टोत्साहश्चकितचकितं² मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ।
स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं
दिङ्गागानां पथि परिहरन्स्थूलहस्तावलेहानं³ ॥ १४ ॥

अस्मात्प्रदेशात्त्वमुत्तराभिमुखः खमुत्रच्छ । सरसा निचुला वेतसा
यचेति प्रावृद्धार्णवम् । खं कीदृशः । चकितचकितं सचासमुद्वक्त्राभिर्मुग्ध-
सिद्धवधूभिरित्यं दृष्टोत्साहो दृष्टोद्यमः । कथमित्याह । पवनो वायुः किं
स्विदचलशिखरं हरत्यपनयति । अतश्च पातशङ्कया चकितत्वम् । अत
एव मुग्धत्वम् । किं कुर्वन् । दिङ्गागानामाशाकरिणां पथि स्थूलहस्ताव-
लेहान्महाकरग्रहान्वर्जयन् । ते हि तं प्रतिद्विरदधान्या ग्रहीतुमिच्छन्ति ।
दिङ्गागाश्च पातालादारभ्य । यदाह । मन्दाकिन्याः पयः शेषं दिस्वार-
णमदाबिलम्⁴ । तथा । नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्तुहामदिगजे⁵ ।
चकितचकितमिति प्रकारे द्वित्वम्⁶ ॥ १४ ॥

रत्नच्छायाव्यतिकरं⁷ इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ता-
द्वल्मीकायात्प्रभवति धनुष्वराडमाखराडलस्य⁸ ।
येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापस्यते ते
वर्हेणोव स्फुरितरुचिना गोपवेशस्य⁹ विष्णोः ॥ १५ ॥

¹ Pāṇ. viii, 1, 2.

² °दृष्टोच्छाय° S, D.

³ °लेपान्

J, M, S, D.

⁴ Kumārasambhava, ii, 44.

⁵ Raghuvaṃśa,

i, 78.

⁶ Pāṇ. viii, 1, 12.

⁷ रत्नच्छाय° J.

⁸ धनुःखण्ड°

J, M, S; but see p. 11, note 2.

⁹ °वेषस्य J, M, S, D;

cf. Mañkha's Kōśa, 541.

एतत्पुरस्तादथे वल्मीकायात्पिपीलकोत्खातमृत्कूटप्रान्तादाखण्डल-
खेन्द्रस्य धनुषखण्डं चापैकदेशः प्रभवत्युत्पद्यते । सर्पगर्भं वल्मीकमिति
सुरचापस्य प्रावृषि प्रभव इत्यागमः¹ । कीदृशं तत् । अनेकवर्णत्वाद्वत्तच्छा-
याव्यतिकर इव बद्धविधमणिकान्तिसंपर्कवत्प्रेक्षणीयं रम्यम् । येन च तव
कृष्णं शरीरमतितरां कान्तिमापत्स्यते । यथा वज्रवरूपस्य हरेः प्रसरत्का-
न्तिना पिञ्छेन वपुः कान्तिमाप्नवत् । गोपा हि प्रायेण श्वरवन्मयूरपि-
ञ्छधारिणः । प्रसङ्गाच्च वर्षावर्णनमपि कविना क्रियत इति मार्गोप-
देशेऽपि नास्य श्लोकस्यानवसरः । व्यतिकरो मिश्रीभावः । धनुषखण्ड
इति नित्यं समास इति² षत्वम् ॥ १५ ॥

त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भूविलासानभिज्ञैः³

प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः ।

सद्यःसीरोत्कषणसुरभि श्लेचमारुह्य मालं⁴

किञ्चित्पश्चात्प्रवलय गतिं भूय⁵ एवोत्तरेण ॥ १६ ॥

मालमुद्धारं⁶ चेत्तं किञ्चिन्नागादुद्धृत्य पश्चादनन्तरमुत्तरेणोत्तरस्यां
दिशि भूयो बद्धतरं गतिं प्रवलय व्यावर्तय । मालं हि दक्षिणाशास्त्रं
तेन चोत्तराशा गन्तव्येति गतिप्रवचनम् । मालारोहणं वृद्ध्या बधूप्रीत्यर्थम् ।
मालेन हि तदुपरिभवमाकाशं लक्ष्यते । कीदृशस्त्वम् । वृष्टिदानात्त्वय्या-
यत्तं कृषिफलमित्यतो हेतोर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः साभिलाषं
दृश्यमानः । कीदृशैः । गाम्यत्वाद्भूविलासानभिज्ञैः । अत एव प्रीतिवशा-
त्स्निग्धैरुच्चैः । कीदृशं मालम् । सद्यस्तत्क्षणं सीरेण हलेन यदुत्कषणं
विलेखनं तेन सुरभि सुगन्धि । हलोत्कृष्टा हि भूर्जलदजलकणव्यतिकरा-
त्सुरभिर्भवति । प्रवलयनं स्फिरणम् । उत्तरेणेत्येनवन्तः⁷ ॥ १६ ॥

¹ Cf. Nandargikar's Notes, p. 20, lines 9-12. ² Pāṇ. viii, 3, 45.

³ भूविकारानभिज्ञैः J, M.

⁴ सालं A, B, C.

⁵ किञ्चित्पश्चाद्ब्रज लघुगतिर्भूय J, M, S, D. ⁶ For *uddāra*, 'an alluvial plateau', see *Rājatarāṅgiṇī*, translated by Stein, vol. ii, p. 425 f.

⁷ Pāṇ. v, 3, 35.

त्वामासारप्रशमितवनोपपन्नं साधु मूर्ध्ना
 वक्ष्यत्यध्वश्चमपरिगतं सानुमानाम्रकूटः ।
 न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय
 प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः ॥ १७ ॥

अध्वश्चमेण परिगतं व्याप्तं भवन्तं सानुमानद्विराम्रकूटो मूर्ध्ना शृङ्गेण
 साधु सम्यग्वक्ष्यति धारयिष्यति । यत आसारेण प्रशमितवनोपपन्नवस्त्वम् ।
 त्वया ह्यस्य वेगवर्षेण दावाग्निर्निर्वापितः । किमियेतावता शिरसा
 वहनमित्याह । न क्षुद्रोऽपीत्यादि । संश्रयाय वासार्थं सुहृद्यायाते सति
 क्षुद्रोऽपि दुर्जनोऽपि विमुखो न भवति । किं पुनर्यस्तथा तेन प्रकारे-
 णोच्चैरुन्नतः । कुतः । प्रथमसुकृतापेक्षया । आदावेतेन मे महदुपकृतम् ।
 इदानीमेतस्याहं प्रत्युपकरोमीति पूर्वोपकारप्रत्यालोचनया न पराङ्मु-
 खीभावः । क्षुद्रः खलो ह्रस्वश्च । उच्चैः प्रांशुर्महामनाश्च । वक्ष्यतीति वहे
 रूपम् । सानुमाग्यर्वतः । तथेत्यनेनोच्चैस्त्वस्य प्रसिद्धिमाह ॥ १७ ॥

छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननान्धै-
 स्त्वय्यारूढे शिखरमचलः स्निग्धवेणीसवर्णे ।
 नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थां
 मध्ये श्यामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपाण्डुः ॥ १८ ॥

त्वयि शृङ्गमुन्नते सत्याम्रकूटोऽचलो निश्चितं सुरयुगलालोकनीयां
 रम्यां दशमापत्यते । यतः परिणतफलद्योतिभिः पञ्चाम्रशोभिभिर्वना-
 म्रवृक्षैश्छन्नोपान्तश्चादितपर्यन्तः । त्वमपि स्निग्धवेणीसवर्णोऽरूढके-
 कलापकालः । अतश्च कृष्णचूचुकः समस्तपीतश्च महीकुच इवेत्युपमा ।
 अत एव देवद्वन्द्वदर्शनम् ॥ १८ ॥

स्थित्वा तस्मिन्वनचरवधूभुक्तकुञ्जे^१ मुहूर्तं
 तोयोत्सर्गद्रुततरगतिस्तत्परं^२ वर्त्म तीर्णः ।

^१ तस्मिन्स्थित्वा J.

^२ तोयोत्सर्गाद्द्रुत° S.

रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णां
भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य ॥ १९ ॥

अश्वमुखादीनां वनेचराणां कान्ताभिः सेवितगहने तचाद्रौ क्षणं
स्थित्वा तदनन्तरं वर्त्म मार्गमवतीर्णस्त्वं रेवां नर्मदामालोकयिष्यसि ।
कीदृशीम् । उपलविषमे विन्ध्याद्रेः पादेऽधोभागे विशीर्णां विक्षिप्तम् ।
अतश्च भक्तिच्छेदैर्विच्छित्तिविभागैर्दत्तां गजवपुषि भूतिं सुधामिवेत्युपमा ।
तोद्योत्सर्गेण जलत्यागेन द्रुततरा चतुरा गतिर्यस्येति वर्त्मतरणे कारणम् ।
वनचरशब्दे न सप्तम्या अलुक् । बाङ्गलकात् ¹ ॥ १९ ॥

तस्यास्तिक्तैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तवृष्टि-
जम्बूषण्डप्रतिहतरयं² तोयमादाय गच्छेः ।

अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शस्यति त्वां
रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ॥ २० ॥

तस्या रेवाया जलमादाय गृहीत्वा त्वं यायाः । यतो वान्तवृष्टि-
स्तृष्टतोयः । कीदृशं जलम् । तिक्तैः कटुकैर्वनगजमदैर्वासितं सुरभीकृतम् ।
विन्ध्यो हि गजावासः । तथा तीरजेन जम्बूषण्डेन जम्बूवनेन प्रतिहतरयं
जडीकृतवेगमिति सुग्रहत्वोक्तिः । रेवा हि वेगगामिनी । अनेन गुणमाह ।
हे घनाश्रः पानादन्तःसारं परिपूर्णं सन्तं मादतस्त्वां तुलयितुं परिच्छेत्तुं
न प्रभवियति । यस्मात्सर्व एव कश्चिद्रिक्तः शून्योऽर्थरहितो लघुर्भवत्य-
वमानास्पदत्वं याति । पूर्णता तु गौरवाय भवति । आढ्यो हि
सर्वेणाद्रियते । तेन तव जलेन गुरुत्वे सति नानिलात्परिभवप्राप्तिः ॥ २० ॥

नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केसरैरर्धरूढै-
राविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम् ।
दग्धारण्येष्वधिकसुरभिं³ गन्धमाघ्राय चोर्ब्याः
सारङ्गास्ते जललवमुचः सूचयिष्यन्ति मार्गम् ॥ २१ ॥

¹ Pāṇ. vi, 3, 14.

² °जम्बूकुञ्ज° J, M, S, D.

³ जग्ध्वा° M.

जललवमुचस्तोयकणवर्षिणस्तव सारङ्गा मयूरा मार्गं सूचयिष्यन्ति
चिह्नैरुद्दिश्यन्ते । नूनमनेन पथास्मत्सुहृज्जीमूत आयात इति । तैर्हि मेघा-
त्तोयकणाः पातव्या इति तदनुसरणम् । स्वादादिहृतचित्तत्वाद्ब्रजंश्चासौ
तैर्न ललित इति मार्गोन्नयनम् । किं कृत्वा सूचयिष्यन्तीति चिह्नान्याह ।
अर्धं रुढैः सामिपक्षैः केसरैर्हरितकपिशं नीलपिङ्गं नीपकुसुमं दृष्ट्वा ।
तद्धि वर्षासु नवजलपातं विना न आयते । तथाविर्भूतप्रथममुकुला
उत्पन्नाद्यकोरकाः कन्दलीलता अनुकच्छं तीरसमीपे दृष्ट्वा । ता हि
वर्षासु फुल्लन्ति । तथा दग्धारण्येषु निदाघसुष्टकाननेष्वधिकसुरभिं गन्धं
पृथिव्या आघ्राय शिङ्घित्वा । जलकणपाताद्धि तच्च सौगन्ध्याविर्भावः ।
जललवमुच इति मेघविशेषणं न तु जसन्तम् ॥ २१ ॥

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः

कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ।

शुक्लापाङ्गैः सनयनजलैः^१ स्वागतीकृत्य केकाः

प्रत्युद्यतः कथमपि भवान्गन्तुमाशु व्यवस्येत् ॥ २२ ॥

अस्मद्वितार्थं त्वरितमपि जिगमिषोस्तव ककुभकुसुमसुगन्धौ सर्वस्मिन्न-
द्रौ तवाहं कालहारमुत्पश्याम्युत्प्रेचे । कुत इत्याह । यस्मात्प्रियमित्रैः
शुक्लापाङ्गैर्मयूरैः सनयनजलैर्नैचोदकयुक्तैः केकाः स्वागतीकृत्य वाग्भिः
स्वागतं कृत्वा प्रत्युद्यत इत्युक्तिप्रत्युक्तिवशात्कालक्षेपः । अतश्चार्थये त्वाम् ।
अस्मदर्थं कथमपि भवान्गन्तुं व्यवस्येद्वायामं कुर्यात् । अहमार्तस्त्वं
चोन्नत इति भावः । सनयनजलत्वमत्र चिरेण मित्रालोकनात् ॥ २२ ॥

पाराडुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नै-

नीडारम्भैर्गृहबलिभुजामाकुलयामचैत्याः ।

त्वय्यासन्ने फलपरिणतिश्यामजम्बूवनान्ताः^२

संपत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णाः ॥ २३ ॥

^१ सजलनयनैः J, M, S, B, D.

^२ परिणतफलश्यामं J, M, S, D.

त्वयि निकटे सति दशार्णाख्या जनपदा एवंविधाः संपत्त्यने भविष्यन्ति । कीदृशाः । केतवैः पुष्पैः पाण्डुच्छायाः शुक्लशोभा उपवनवृतय उद्यानकण्टयो येषाम् । सितत्वात्केतकानाम् । सूच्या गर्भकण्टकेन भिन्नैर्विदारितैः । तेषां ह्यन्तःस्था सूचिर्भित्त्वा विनिर्याति । तथा गृहबलिभुजां काकानां नीडारक्षीरालयक्रमैराकुलानि व्याप्तानि यामचै-
त्वानि येषु । वर्षभंयाद्वि पक्षिणः प्रावृषि नान्यत्र निर्यान्ति । चैत्रं बुद्धालयः । यदि वा महाभोगप्रज्ञाततमो वनस्पतिश्चैत्रः । तथा फलानां परिणत्या पाकेन श्रामा जम्बूवनान्ता यत्र । कपित्यानीव हि जम्बूफलानि पाकेन श्रामायन्ते । कतिपयदिनस्थायिनश्च हंसा येषु । मेघालोके मानसगमनात् ॥ २३ ॥

तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीं

गत्वा सद्यः फलमविकलं^१ कामुकत्वस्य लब्धा ।

तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि स्वादु यत्न-^२

त्सभूभङ्गं मुखमिव पयो वेचवत्याश्चलोर्मि^३ ॥ २४ ॥

तेषां दशार्णानां विदिशाख्यां राजधानीं गत्वा तत्क्षणमविकलं परिपूर्णं कामुकत्वस्य फलं त्वं लब्धा प्राप्स्यसि । कुत इत्याह । यद्यस्माद्वेचवत्याः सरितस्तदेवविधं पयः पास्यसि । कीदृशम् । तीरोपान्ते स्तनितेन पक्षिकूजितेन स्खलितेन वा सुभगं सुन्दरं स्वादु इच्छं चलोर्मि स्खलितवीचि । अत एव सभूभेदेन मुखेन तुल्यम् । अत एव कामित्वफललाभः । कामी हि कामिन्याः कुटिलभु वक्त्रं स्वादु धयति । ऊर्मिणां भुव उपमानम् । यदिति हेतुपदम् । तदिति पयोनिर्देशः । विदिशाशब्दः पृषोदरादिः^४ । लक्षणं नाम । लब्धेति तृत्तन्तः ॥ २४ ॥

नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रामहेतो-^५

स्वत्संपर्कात्पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ।

^१ फलमपि महत् J.

^२ यत्र J, °युक्तं S, D.

^३ °लोर्म्याः J.

^४ Pān. vi, 3, 109.

^५ विश्रान्ति° J.

यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नागराणा-

मुद्गामानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्यौवनानि ॥ २५ ॥

तत्र विदिशायां नीचैराख्यमद्रिं विश्रामार्थं त्वमधिवसेरधितिष्ठे-
राश्रयेः । कीदृशम् । प्रौढपुष्पैर्विकसितकुसुमैः कदम्बतरुभिर्हेतुभिस्तव
सुहृदः संक्षेपात्पुलकितमिव रोमाञ्चितमिव । फुल्लस्य हि कदम्बकुसुमस्य
रोमशोभा जायते । केचित्प्रौढेति पेटुर्मुकुलितत्वाच्च पुलकाकारता-
माहुः । यस्याद्रिर्नागराणां विदग्धानामुद्गामानि प्रचण्डानि यौवनानि
शिलावेश्मभिः प्रख्यापयति । यतः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्गणिका-
सुरतामोदमोचिभिः । विश्रामशब्दः कवीनां प्रमादजः ॥ २५ ॥

विश्रान्तः सन्त्रज वननदीतीरजातानि सिञ्च-¹

न्नुद्यानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि।

गरुडस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानां

छायादानात्क्षणपरिचितः पुष्पलावीमुखानाम् ॥ २६ ॥

तत्र विश्रान्तः सन्ननन्तरं त्वं यायाः । किं कुर्वन् । वननदी काननसरि-
न्नुदीविशेषो वा । तत्कूलेभवान्युपवनानां यूथिकाजालकानि हरिणी-
गुल्मानवजलकणैरुच्यन् । पुष्पलावीमुखानां मालाकाराङ्गनामुखानां
छायादानाद्धेतोः क्षणमात्रं परिचितः सुहृत् । तापापहरत्वात् । कीदृ-
शानां मुखानाम् । कपोलयोर्यः स्वेदो घर्मस्तस्यापनयनेनोत्पुंसनेन या
रुजा बाध उपमर्दस्तथा क्लान्तकर्णोत्पलानां स्नानश्रवणकुवलयानाम् ।
रुजात्रोत्पलानामेव । भिदादित्वादङ्² । पुष्पाणि लुनन्तीति पुष्पलाव्यः ।
कर्मण्यङ्³ ॥ २६ ॥

वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां

सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरुज्जयिन्याः ।

¹ नगनदी° S, D; °तीरजानां निषिञ्च° J. ² Pāṇ. iii, 3, 104.

³ Pāṇ. iii, 2, 1.

विद्युद्दामस्फुरितचकितैस्तत्र^१ पौराङ्गनानां
लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैर्वञ्चितोऽसि^२ ॥ २७ ॥

कौवेरीमाशं तव यियासोरुज्जयिनी प्रति यद्यपि वक्रः पन्थाः कुटि-
लोऽध्वा तथाप्युज्जयिन्याः सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो हर्म्याङ्कोपभोगवि-
तृष्णो मा भूः । अवशं गच्छेरित्यर्थः । यस्मात्तत्र नागरिकाणां नेत्रवि-
भ्रमैर्यदि न रमसे न क्रीडसे तद्वञ्चितोऽसि । द्रष्टव्यादर्शनात् । कीदृशीः ।
विद्युद्दामस्फुरितचकितैः शम्पागुणविलसनचक्षीः । तथा लोलापाङ्गैश्चटुल-
पर्यन्तैः ॥ २७ ॥

इदानीमुज्जयिनीमार्गोपदेशमाह ।

वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः
संसर्पन्त्याः खलितसुभगं दर्शितावर्तनाभेः ।
निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरः संनिपत्य
स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥ २८ ॥

निर्विन्ध्याख्या नदी । तस्याः पथि प्रवाहे संनिपत्य संश्लिष्य रसाभ्यन्तरो
भव पानीयगर्भः स्याः । अपः पिवेरित्यर्थः । अथ च रसाभ्यन्तरः
शृङ्गारवासितो भवेरिति वक्रोक्तिः । तां कामयेथा इत्यर्थः । कामिनी-
साधर्म्यमाह । कीदृशास्तस्याः । वीचिक्षोभेण कल्लोलकम्पेन स्तनिता
कोकूयमाना या विहगश्रेणी पद्मिमाला सैव काञ्चीगुणो रशनादाम
यस्याः । तथाश्मादौ खलितेन परिलुठितेन सुभगं सुन्दरं संसर्पन्त्या
वहन्त्याः । तथा दर्शितावर्त एव नाभिर्यया तस्याः । आङ्गानाभावे कथं
मम रागिता युक्तेत्याह । नारीणां विभ्रमो विलास एव यस्मात्प्रियेषु
प्रणयवचनं प्रार्थनावचः प्रीतिवाक्यं वा । यदालोकनवशादङ्गनानां
विभ्रमाः प्रवर्तन्ते तैरेवासावभ्यर्थितो भवेत् । साक्षात् तासां प्रार्थना
लाघवकारिणी । अत्र चावर्तनाभिदर्शनादिको विलासः प्रवृत्त एव ॥ २८ ॥

^१ °स्फुरण° S, D ; °चकितैर्यत्र J.

^२ °तः स्याः J.

वेणीभूतप्रतनुसलिलां¹ तामतीतस्य सिन्धु²
 पाण्डुच्छायां³ तटरुहतरुभ्रंशिभिर्जीर्णपत्नैः ।
 सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती⁴
 काश्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥ २९ ॥

हे सुभग तां निर्विन्ध्यां काश्यं कर्तुं येन विधिना प्रकारेण प्रकृतिस्थं
 त्यजति स विधिर्भवतैव संपाद्यः । वर्षेस्तत्रैतत्तथः । एवं हि तोयपूरा-
 गमात्रदी कृशा न भवति । कस्यात्काश्यंत्यागाय तत्र वर्षामीत्याह ।
 यतस्तवातीतस्य विरहावस्थया सौभाग्यं वाञ्छन् व्यञ्जयन्ती कथयन्तीम् ।
 तथा हि त्वद्विरहेण वेणीभूतं प्रतनुत्वात्सलिलं यस्याः । वेणी केशपाशः ।
 तथा तटरुहेभ्यस्तीरजेभ्यस्तदभ्यो भट्टैर्जीर्णपत्नैर्जर्जरकिसलयैः पाण्डुरी-
 भूताम् । प्रियविरहे हि नारी तनुः पाण्डुश्च भवति ॥ २९ ॥

प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदयामवृद्धा-
 न्पूर्वोद्दिष्टामनुसर⁵ पुरीं श्रीविशालां विशालाम् ।
 स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां
 शेषैः पुण्यैर्दत्तमिव⁶ दिवः कान्तिमत्स्वर्गदमेकम् ॥ ३० ॥

ततोऽवन्तीनाम् जनपदानासाद्य पूर्वोद्दिष्टां पूर्वोक्तां नगरीमुज्जयि-
 नीमनुसर गच्छ । कीदृशांस्तान् । उदयनकथा बृहत्कथा वत्सराजवृ-
 त्तान्तः । तत्र कोविदाः प्रवीणा यामवृद्धाश्चिरन्तना येषु । तस्य तत्र
 वर्णनीयत्वात् । पुरीं कीदृशीम् । अत्रिया च्छ्रद्धा विशालामनल्यां
 विविधाश्च शाला यस्यास्ताम् । यां चोत्प्रेक्षामहे । दिव एकं भास्वरं
 खण्डमिव । स्वर्गकदेशस्य कस्तचागम इत्याह । स्वर्गिणां पुण्यवतां
 सुचरितफले सुकृतफल उपभुक्तत्वादल्पीभूते किञ्चिच्छिष्टे सति गां गतानां
 भुवं प्राप्तानां पुण्यशेषेणादृतं भुवमानीतं मूर्तिमत्स्वर्गखण्डमिवेत्यर्थः ।
 अवन्तीनां निवासो जनपदोऽवन्तयः ॥ ३० ॥

¹ °सलिला J, S, D; °सलिलासावतीतस्य M. ² सिन्धुः J, M,
 S, D. ³ °च्छाया J, M, S, D. ⁴ °यन्ती J, M, S, D.

⁵ °मुपसर J. ⁶ पुण्यैः कृतमिव J.

दीर्घीकुर्वन्पटु मदकलं कूजितं सारसानां
 प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः ।
 यच्च स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः
 सिप्रावातः^१ प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ॥ ३१ ॥

यच्चोज्जयिन्यां कामिनीनां सिप्रासरिदनिलः सुरतग्लानिं मोहनखेदं
 हरत्यपास्यति । कीदृशः । सारसानां लक्ष्मणानां मदेन मधुरं स्फुटं च
 कूजितं दीर्घीकुर्वन्प्रसारयन् । तथा प्रभातेषु स्फुटितानि विकसितानि
 यानि कमलानि तेषामामोदः सौरभं तस्य मैत्र्या संपर्केण कषायः कषाय-
 रसयुक्तः । भावित इत्यर्थः । अङ्गानुकूलो गात्रसुखकारी । शीतलसुर-
 भित्वात् । क इव हरतीत्याह । प्रार्थनया चाटुकारः प्रियकृत्त्रेयान्वया
 कामिन्या अङ्गग्लानिमपहरति । सिप्राख्योज्जयिन्यां नदी ॥ ३१ ॥

जालोज्जीर्णैरुपचितवपुः केशसंस्कारधूमै-^२
 र्बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्तोपहारः^३ ।
 हर्म्येष्वस्याः कुसुमसुरभिष्वध्वखिन्नान्तरात्मा^४
 नीत्वा रात्रिं^५ ललितवनितापादरागाङ्गितेषु ॥ ३२ ॥

भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं दृश्यमानः^६
 पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चरेश्वरस्य^७ ।
 धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-
 स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिक्तैर्मरुद्भिः ॥ ३३ ॥

^१ शिप्रा० M. ^२ धूमै० J, M, S, D. ^३ नृत्तोप० M, D.
^४ ०ध्वखेदं नयेथा M, S. ^५ नीत्वा खेदं J, लक्ष्मी पञ्चन M, S, रात्रिं
 नीत्वा C, मुक्ता खेदं D. ^६ वीक्ष्यमाणः J, M, S, D. ^७ चण्डीश्वरस्य
 J^१, M, S, C pr. m., D.

युगलकम् ॥

अस्या उज्जयिन्याः सौधेष्वध्वखिन्नान्तरात्मा निशामतिवाह्य चण्डे-
श्वरस्य शंभोर्धामायतनं याया गच्छेः । कीदृशः । जालोद्गीर्णैर्गवा-
क्षविवरनिर्गतैरङ्गनामूर्धजोपस्कारधूमैरुपचितवपुः पीवरतनुः । धूमप्रा-
यत्वादभ्राणाम् । तथा गृहमयूरैः सुहृत्स्नेहादृत्तो वितीर्णो नृत्तमेवो-
पहारो बलिर्यस्य । ते हि त्वामालोक्य सुहृत्स्नेहान्नृत्यन्ति । कीदृशेषु
हर्षेषु । कुसुमैरुपकारपुष्पैः सुगन्धिषु । तथा ललितानां सविलासानां
वनितानां पादानामलक्तकेनाङ्कितेषु चिह्नितेषु । त्वं कीदृशः । गणैः
प्रीत्यालोक्यमानः । कुतः । भर्तुः शंभोः कण्ठच्छविर्गलनिभकान्तिरित्यतो
हेतोः । कीदृशं धाम । पुण्यं पवित्रम् । तथा गन्धवत्याख्याया नद्या
मरुद्भिर्वानैर्धूतोद्यानमुल्लसितोपवनम् । कीदृशैः । कुवलयरजोगन्धिभि-
रुत्पलरेणुसौरभं विद्यते येषां तैः । तथा तोयक्रीडायां जलकेलौ
निरताः सक्ता या युवतयस्तासां स्नानेन तित्तैः कटुकैः । अङ्गरागसं-
क्रमणात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

अप्यन्यस्मिञ्जलधर महाकालमासाद्य काले
स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदभ्येति¹ भानुः ।
कुर्वन्संध्याबलिपटहतां शूलिनः स्थाघनीया-
मामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम् ॥ ३४ ॥

हे जलधरान्यस्मिन्नपि कालेऽवसरे महाकालाभिधानं भगवन्तमासाद्य
तावत्त्वयासितव्यं यावदर्कश्चक्षुर्गोचरतां चक्षुर्दृष्टत्वमुपैति । प्रातःसंध्या-
समयपर्यन्तमित्यर्थः । किमर्थमित्याह । शूलिनो महाकालस्य संध्याबल्यर्थं
पटहतां तूर्यत्वं स्थाघनीयां विदधत्त्वमामन्द्राणां सर्वमधुराणां गर्जितानां
परिपूर्णं फलं प्राप्स्यसि । देवानां हि बलिकाले दृक्कापटहादिवाद्यैर्भाष्यम् ।
तत्र तु भवद्वनितान्येव पटहीभविष्यन्तीति तत्साफल्यम् । स्थातव्यं त
इति कृत्यानां कर्तरि वा² ॥ ३४ ॥

पादन्यासकृणितरशनास्तत्र लीलावधूतै
रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः³ ।

¹ °दत्तेति J, M, S.

² Pāṇ. ii, 3, 71.

³ क्लान्त° J².

वेश्यास्त्वत्तो नखपदमुखान्नाय वर्षायबिन्दू-
नामोक्ष्यन्ति¹ त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान्कटाक्षान् ॥ ३५ ॥

तत्र महाकालधाम्नि वेश्या भगवन्नणिकास्त्वत्तो भवत्सकाशान्नखपद-
मुखकरान्वर्षायबिन्दून्प्रथमजलकणानासाद्य प्रीतिवशात्त्वयि भ्रमरपा-
लीपृथुलान्कटाक्षान्बोध्यन्ति । कीदृशस्ताः । पादन्यासेन क्णितरशना
रणन्नेखलाः । तथा विलासवलितैर्वालव्यजैः खिद्यमानकरा इति
सौकुमार्योक्तिः । ता हि देवं वीजयन्त्यः सेवन्ते । कीदृशैस्तैः । रत्नच्छा-
यया खचिताः प्रकटीकृता वलय उदरलेखा यैः । तासां हि वासोयुगा-
च्छादितानां चामरमणिभासा मध्यवलयः प्रकटीभवन्ति ॥ ३५ ॥

पश्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेनाभिलीनः
सांध्यं तेजः प्रतिनवजपापुष्परक्तं² दधानः ।
नृत्तारम्भे³ हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छां
शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या ॥ ३६ ॥

पश्चादनन्तरं तत्र पशुपतेः शंभोर्नृत्तारम्भ आर्द्रगजाजिनेच्छां रुधिरसर-
सगजचर्माभिलाषं हर नाशय । तव तन्निभत्वात् । तथा हि कीदृशस्त्वम् ।
उच्चैरुन्नतं भुजतरुवनं दोर्द्धमषण्डं मण्डलेन तिर्यग्भिलीनः संश्रितः ।
तथाभिनवजपापुष्पवल्लीहितं सांध्यं तेजो बिभ्रत् । एवं च नवगजाजिन-
काङ्क्षाहरणम् । भवान्या गौर्या दृष्टभक्तिरालोकितेत्यविधसेवनः ।
कथम् । विद्युदुन्मेषाभावाच्छान्तोद्वेगानि निवृत्तखेदान्यत एव स्तिमि-
तानि नयनानि यत्र दर्शने ॥ ३६ ॥

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं
रुड्डालोके नरपतिपथे सूचिभेदैस्तमोभिः ।
सौदामिन्या⁴ कनकनिकषस्त्रिगधया दर्शयोर्वीं
तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो⁵ मा स्म⁶ भूर्विक्लवास्ताः ॥ ३७ ॥

¹ °छ्यन्ते J, M, S, D.

² °जवा° S.

³ नृत्या° M, D.

⁴ सौदामिन्या J, M, S, C.

⁵ °विमुखो A, C.

⁶ च J, S.

तत्रोज्जयिन्यामभिसारिकाणां सौदामिन्या तडिता राजमार्गं दर्शय
प्रकाशय । यतो नक्तं रात्रौ प्रियतमवसतिं व्रजन्तीनाम् । अत एवातिघन-
त्वात्सूच्या भेद्यैस्तमोभौ रुद्धालोके ऽवष्टब्धप्रकाशे पथि । कीदृशा तथा ।
कनकनिकषवत्सुवर्णघर्षणवत्स्निग्धयारूचया । एवं च कृत्वा तोयोत्सर्गार्थं
स्तनितेन गर्जितडम्बरेण मुखरः सशब्दो मा भूः । यतस्ता योषिद्भावात्का-
तरास्त्रस्त्रवः ॥ ३७ ॥

तां कस्यांचिद्भवनवलभौ सुप्रपारावतायां
नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात्खिन्नविद्युत्कलत्रः ।
दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान्वाहयेदध्वशेषं
मन्दायन्ते न खलु मुहदामभ्युपेतार्थकृत्याः ॥ ३८ ॥

तां पूर्वोक्तां रात्रिं कस्यामपि भवनवलभौ गृहोपरिपुरे नीत्वातिवाह्य
ततः सूर्योदये भूयोऽपि भवान्मार्गमवशिष्टं वाहयेदुल्लङ्घयेत् । यस्मान्नि-
चाणां चैरर्थकृत्यं प्रयोजनमभ्युपेतमूरीकृतं शिरसाङ्गीकृतं ते न खलु
मन्दायन्ते नैवालसा भवन्ति । कीदृशां वलभौ । सुप्ताः पारावताः
कपोतविशेषा यत्र । ते हि कण्ठरुतश्रवणार्थं नागरकैर्गृहे धार्यन्ते । त्वं
कीदृशः । चिरं विलसनात्खिन्नं श्रान्तं विद्युदेव कलत्रं भार्या यस्य सः ।
अत एव वलभौ विश्रमणम् । अमन्दो मन्दो भवति मन्दायते ।
भृशदित्वात्कण्ड^१ । अर्थश्चासौ कृत्यमर्थकृत्यम् । अर्थः प्रयोजनम् ।
अवश्यकार्यत्वाच्चास्य कृत्यत्वम् ॥ ३८ ॥

तस्मिन्काले नयनसलिलं योषितां खण्डितानां
शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतो वर्त्म भानोस्त्यजाशु ।
प्रालेयासं कमलवदनात्सोऽपि हर्तुं नलिन्याः
प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादनल्पाभ्यसूयः ॥ ३९ ॥

अतः कारणाद्भानोः सूर्यस्य वर्त्म मार्गं त्यज । माच्छादको भूरित्यर्थः ।
यतस्तस्मिन्काले प्रभाताख्ये खण्डितानां विप्रलब्धानामङ्गनानां प्रियैरा-

^१ Pāṇ. iii, 1, 12.

गत्यासु नेत्रजलं शमनीयम् । यदि त्वमस्य पटनिभो भवसि तदालो-
कनपाटवाभावाग्निशाशङ्कया नागमनं स्यादिति वर्त्तमानोऽस्यज । किं
च सोऽपि भानुः खण्डितायाः कमलिन्याः प्रियायाः कमलादेव
वदनात्प्रालेयमवश्यायमेवासु हर्तुं शमयितुं प्रत्यावृत्तः प्रत्यागतः ।
तेनापि पद्मिन्याः प्रार्थना कार्येत्यर्थः । अतस्त्वयि कररुधि रश्मि-
रोधकेऽनन्याभ्यसूयो भवेत् । त्वयि महान्तं रोषं भावयेत् । यस्य हि
प्रियां प्रार्थयमानस्य यः करमवष्टभीयात्तस्य तच्च मन्युर्भवति । निद्रा-
कषायमुकुलीकृतेत्यादि¹ ॥ ३९ ॥

गम्भीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने
छायात्मापि प्रकृतिमुभगो लप्स्यते ते प्रवेशम् ।
तस्मात्तस्याः² कुमुदविशदान्यर्हसि त्वं न धैर्या-
न्मोघीकर्तुं चटुलशफरोद्धर्तनप्रेक्षितानि ॥ ४० ॥

गम्भीराख्यायाः सरितः पयसि प्रसन्ने तव स्वभावसुन्दर-³छाया रूपो
ऽप्यात्मा प्रतिबिम्बरूपश्चेतसीव प्रवेशं लप्स्यते । तस्मात्कारणादस्या नद्याः
कैरवसितानि चपलशफरोद्धर्तनप्रेक्षितानि कम्पमानमीनस्फुरितावलोकित-
तानि धैर्यान्नाभीर्यान्मोघीकर्तुं वन्ध्ययितुं नार्हसि । ततो मा गम इत्यर्थः ।
गमनाद्वा तानि निष्फलानि स्युः । यस्य नागरः स प्रेयस्यां रागेण
वीक्षमाणायां विजम्बते । स हि तस्याश्चेतसि प्रविष्टः ॥ ४० ॥

¹ This is the beginning of a verse defining the *khaṇḍitā*.
The full text of it is given by Nandargikar, Notes, p. 46.
Professor Zachariae informs me that the same verse is quoted
in Vallabhadēva's commentary on the *Raghuvamśa*, v, 67
(S. P. Pandit's Notes, p. 46), in the *Vetālapañcharīmśatikā*
(edited by Uhle, p. 121), and in Vāgbhaṭa's *Kāvyaṇuśāsana*
(Kāvyaṇālā, No. 43, p. 64), and that the first quarter of it is
found in the commentary on the *Mañkhakōśa*, verse 639, and in
Mahēndra's commentary on Hēmachandra's *Anēkārthasamī-
graha*, iii, 476. ² तस्मादस्याः J, M, S, D.

तस्याः किञ्चित्करधृतमिव प्राप्नवान्नीरशाखं
 हत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधो नितम्बम् ।
 प्रस्थानं ते कथमपि सखे लम्बमानस्य भावि
 ज्ञातास्वादः पुलिनजघनां¹ को विहातुं समर्थः ॥ ४१ ॥

तस्या गम्भीराया नीलं सलिलमेव वसनमम्बरं पानवशाद्भूत्वापास्य
 तव लम्बमानस्य जलभरमन्थरत्वात्तत्रैव तिष्ठतः प्रस्थानं कथमपि भावि
 प्रयाणं कथमपि भविष्यति । यस्माद्यो ज्ञातास्वादोऽनुभूतरसः स
 पुलिनजघनां तीरपृथुनितम्बां युवतिं कस्यक्तुं समर्थः । त्वं च पानीयपा-
 नाद्विदितास्वादः । सापि पुलिनमेव जघनं यस्याः सा पुलिनजघना ।
 कीदृशं सलिलवसनम् । प्राप्तं लम्बवद्धानीरशाखा वेतसीलताः । वानीर-
 शाखास्त्रिष्टमित्यर्थः । प्राप्तापन्ने च द्वितीयया² । यदि वा प्राप्ता वानीर-
 शाखा येनेति ब्रह्मव्रीहिः । अतश्चोत्प्रेक्षते । करधृतमिव हस्तावष्टम्बं
 यथा । अंशुकं हरतो हि कामिनो नार्यः कराभ्यां रुन्धन्ति । नीलं
 हरितम् । यीष्मेऽल्पत्वात् । अतश्च हरणान्मुक्तमुत्सृष्टं रोधस्तीरमेव
 नितम्बो येन । यदप्यम्बरं ह्रियते तन्मुक्तनितम्बं भवति । भविष्यतीति
 भावि ॥ ४१ ॥

त्वनिष्यन्दोच्छ्वसितवसुधागन्धसंपर्कपुण्यः³
 स्रोतो रन्ध्रध्वनितसुभगं⁴ दन्तिभिः पीयमानः ।
 नीचैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्वं गिरिं ते
 शीतो वायुः⁵ परिणमयिता काननोदुम्बराणाम्⁶ ॥ ४२ ॥

ततो देवगिरिमुपजिगमिषोर्यियासोस्तव सतुषारः पवनो नीचैर्वास्यति
 मन्थरं गमिष्यति । कीदृशः । तव निष्यन्देन तोयमोक्षेणोच्छ्वसिता
 विकसिता हृषिता यासौ वसुधा भूमिस्तस्या गन्धसंपर्केण सौरभ्य-
 तिकरेण पुण्यो मनोज्ञः । तथा सौख्यादन्तिभिः पीयमानः । कथम् ।

¹ विवृतजघनां J¹, M, S, विपुलं J², D.

² Pāṇ. ii, 2, 4.

³ रस्यः J, M, S, D.

⁴ मधुरं J.

⁵ वातः J.

⁶ काननौ J².

स्रोतोरन्ध्रं करविवरं तस्य ध्वनितं शूत्कारस्तेन सुभगं रम्यम् । सशूत्कृतमित्यर्थः । सुषिरे हि वातप्रवेशादधिको ध्वनिर्भवति । स्रोतः करः करिणः । यथा । प्रासप्रोतस्रोतसान्तःक्षतेनेति माघस्थ^१ । तथा कानने वन उदुम्बरफलानां परिणमयिता पाचयिता । तद्वशात्पाकोत्पत्तेः ॥ ४२ ॥

तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा
पुष्पासरैः स्तपयतु भवान्योमगङ्गाजलाद्रैः ।
रक्षाहेतोर्नवशशिभृता वासवीनां चमूना-
मत्यादित्यं हुतवहमुखे संभृतं तद्धि तेजः ॥ ४३ ॥

तत्र देवगिरौ सदासंनिहितं कुमारं त्वं सुरसरिदुदकसरसैः कुसुमवर्षैः पुष्पमेघीकृतात्मत्वात्स्तपयेः पूजयेः । यस्माद्वासवीनां चमूनामैन्द्रीणां सेनानां रक्षार्थं नवशशिभृता चन्द्रमौलिनात्यादित्यं सूर्यादप्यधिकं तत्तेजो वीर्यं संभृतं क्षिप्तम् । असुरोपद्रुतसुररक्षार्थं हि कार्त्तिकेयो हरेण गौर्यां जनित इत्यागमः । तच्च शुक्रं स्वस्थानचलितमग्निना पीतमभूत् । वासवीनामिति दुर्लभः प्रयोगः । वृद्धाच्छेनाणो बाधितत्वात्^२ । अतिक्रान्त आदित्यो येन तदत्यादित्यम् ॥ ४३ ॥

ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य बह्वै भवानी
पुत्रप्रीत्या^३ कुवलयपदप्रापि^४ कर्णे करोति ।
धौतापाङ्गं हरशशिरुचा पावकेस्तं मयूरं
पश्चादद्रियहणगुरुभिर्गर्जितैर्नर्तयेथाः ॥ ४४ ॥

पश्चादनन्तरं पावकेः स्कन्दस्य तं वाहनं मयूरं गर्जितैर्नर्तयेथा लास्यं कारयेथाः । जलदरवनिश्मनाद्धि वर्हिणो नृत्यन्ति । तमित्युक्तम् । कं तमित्याह । यस्य गलितं भ्रष्टं बह्वै पञ्च गौरी पुत्रप्रीत्या कर्णे करोत्यवतंसीकुरुते । तच्च कुवलयपदप्राप्त्युत्पलस्थानारूढम् । ज्योतिर्लेखावलयं तेजोराजिमण्डलं विद्यते यस्य तत्तथोक्तम् । हरशशिरुचा शिवशिरश्चन्द्र-

^१ Śiśupālavadhā, xviii, 49.

^२ Pāṇ. iv, 2, 110, 114.

^३ ० प्रेम्णा J, M, S, D.

^४ कुवलयदलप्रापि J, M, S, D.

चन्द्रिकया धौतापाङ्गं चालितनेचान्तम् । गर्जितैः कीदृशैः । अद्रियहण-
गुग्भिः पर्वतप्राप्तिपीवरैः । अद्रियहणशब्दे न कर्तृषष्ठीसमासः¹ । नर्तयेथा
इति न पादमीत्यादिनात्मनेपदम्² ॥ ४४ ॥

आराध्यैवं शरवणभुवं³ देवमुल्लङ्घिताध्वा

सिद्धद्वन्द्वैर्जलकणभयाङ्गीणिभिर्मुक्तमार्गः ।

व्यालम्बेथाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्य-

न्स्रोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ॥ ४५ ॥

शरवणभुवं कुमारमेवं पुष्पासारैः स्तपनादिप्रकारेणाराध्य किञ्चिच्चा-
धानमतिक्रम्य रन्तिदेवस्य राज्ञः कीर्तिं चर्मखत्याख्यां मानयिष्यन्पूजयितुं
व्यालम्बेथाः अयेथा गच्छेः । कीदृशीम् । सुरभितनया गावस्तासामालम्भनं
प्रोक्षणं ततो जातां प्रसूतां भुवि च स्रोतोमूर्त्या प्रवाहरूपेण परिणतां
रूपान्तरं गताम् । तेन हि नृपेण क्रतुष्वतिबन्हीयस्यो गावः सञ्चपिता
यासां रुधिराक्षर्मभ्यश्च चर्मखती संपन्नेत्यागमः । त्वं कीदृशः । सिद्धमि-
थुनैस्तोयविन्दुत्रासान्मुक्तमार्गः परिहृतपथः । यतो वीणिभिर्वल्लकीहस्तैः ।
तन्तीर्हि⁴ जलाद्रा विस्वरा भवति । अपेरासाद्य वीर्यं सोढुमक्षमया
गङ्गया शरवणे त्यक्तमित्यतः शरजत्वं स्कन्दस्य । प्रनिरन्तःशरेजुल्लवेत्या-
दिना⁵ णत्वम् ॥ ४५ ॥

त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे

तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात्प्रवाहम् ।

प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो दूरमावर्ज्य⁶ दृष्टी-

रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥ ४६ ॥

त्वयि तोयं ग्रहीतुमवनते लम्बमाने सति तस्याः सिन्धोश्चर्मखत्याः
प्रवाहं सिद्धाख्या नभश्चराश्चबूषि दूरमत्यर्थमावर्ज्यं निक्षिप्य कौतुका-
द्ब्रूयन्ति । यतो भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलमेकं मुक्तागुणं मौक्तिकदामेव ।
स्रोतसो मुक्तागुणनिभत्वादम्बुदस्य च महानीलतुल्यत्वात् । कीदृशं

¹ Cf. Pāṇ. ii, 2, 15. ² Pāṇ. i, 3, 89. ³ आराध्यैवं शरवणभवं
J, M, S. ⁴ तन्ती हि A, B, C, D. ⁵ Pāṇ. viii, 4, 5. ⁶ नूनमावर्ज्य
J, M, S, D.

प्रवाहम् । पृथुमपि तनुं विस्तीर्णमपि खल्वपि । कुतः । दूरभावाद्भि-
प्रकर्षात् । दूराद्भि महदपि खल्वं दृश्यते । अत एव मुक्तागुणसारूप्यम् ।
त्वयि कीदृशे । सजलत्वात्कृष्णस्य वर्णचौरे नीले । एतेनेन्द्रनीलनिभत्व-
मुक्तम् ॥ ४६ ॥

तामुत्तीर्य ब्रज परिचितभूलताविभ्रमाणां
पक्ष्मोत्क्षेपादुपरिविलसत्कृष्णशारप्रभाणाम्^१ ।
कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मबिम्बं
पात्रीकुर्वन्दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥ ४७ ॥

तां चर्मखतीमतीत्य दशपुराख्ये नगरे युवतिनयनकौतुकानामात्मानं
पात्रीकुर्वन्तासां नेत्रविषयं नयनच्छेः । दशपुरनिकटेन याया यथा
तन्नागरिकास्त्वामीचेरन्नित्यर्थः । कीदृशानाम् । नागरिकत्वात्परिचिता
अभ्यस्ता भूशाखाविलासा येषाम् । तथा त्वदालोकनवशात्पक्ष्मोत्क्षेपेणो-
परि विलसन्ती स्फुरन्ती कृष्णशारप्रभा येषाम् । अतश्च कुन्दकुसुमस्य यः
क्षेपः प्रेरणं तस्यानुगा अनुयायिनो ये भ्रमरास्तेषां श्रियं शोभां मुष्णन्ति
यानि तेषाम् । कुन्दानां सितत्वादलीनां च कालत्वात् । यद्यपि कौतू-
हलविशेषणान्येतानि^२ तथापि वस्तुबलात्तद्वतां नेत्राणामेवैते गुणाः ॥ ४७ ॥

ब्रह्मावर्तं जनपदमधश्चायया^३ गाहमानः
क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः ।
राजन्यानां शितशरशतैर्यत्र गाण्डीवधन्वा
धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यषिञ्चन्मुखानि^४ ॥ ४८ ॥

ततो ब्रह्मावर्ताख्यं जनपदमधश्चायया प्रतिबिम्बेन संस्पृशंस्तत्कुरुक्षेत्रं
यायाः । कीदृशम् । क्षत्रप्रधनपिशुनं राजन्यकसमरसूचकम् । अद्यापि
शरशकलाबालोचनात् । यत्र च क्षत्रियाणां तीक्ष्णशरशतैरर्जुनो वदना-
न्यभ्यषिञ्चत्संधुक्षयामास निर्भरीचकार । भवानिव जलवृष्टिभिर्नलिना-
नीति शरबाहुल्यकथनम् ॥ ४८ ॥

^१ ०ष्णसार० J. ^२ कुतूहल० A, B, C, D. ^३ ०मथ च्छायया
J, M, S. ^४ ०भ्यवर्षन्मुखानि J, M, S, D.

हत्वा हालामभिमतरसां रेवतीलोचनाङ्कां
 बन्धुप्रीत्या¹ समरविमुखो लाङ्गली याः सिषेवे ।
 कृत्वा तासामभिगममपां² सोम्य³ सारस्वतीना-
 मन्तःस्वच्छस्त्वमपि⁴ भविता वर्णमात्रेण कृष्णः ॥ ४९ ॥

हे सोम्य दर्शनीय तासां सरस्वतीसंबन्धिनीनामपामभिगमं सेवनं
 विधाय निश्चेतनस्त्वमप्यन्तःस्वच्छोऽभ्यन्तरनिर्मलो भविता भविष्यसि ।
 केवलं वर्णमात्रेण कृष्णः काल इति महापुण्यत्वोक्तिः । अथ च वस्तुस्वभाव
 एवैष यन्नेधानां पानीयपानाद्वहिःकृष्णत्वमिति । तासामित्युक्तम् ।
 कासामित्याह । या अपो लाङ्गली हलधरो हालां सुरां हित्वोपेक्ष्य
 सिषेवे भेजे । बन्धूनां कुर्यापाण्डवानां प्रीत्या वैमुख्यरक्षया । स हि
 तैर्योद्धुमर्थितः । द्वयेऽपि मे बान्धवाः । तत्कुत्र व्रजामीति विचार्य वेश्म
 त्यक्त्वा सारस्वतीतीर्थयात्रामकरोत् । हालात्यागेन नियमग्रहणं तीर्थसेवने
 प्रतिपादयति । कीदृशी हालाम् । अभिमतरसामिष्टास्वादाम् । स हि
 सुराप्रियः । रेवती तद्भार्या । तस्या लोचने एवाङ्गुलिं प्रतिबिम्बव-
 शाद्यस्याः । भवितेति तुजन्तः । स हि कालसामान्ये । सोम इव सोम्यः ।
 शाखादिभ्यो यत्⁵ ॥ ४९ ॥

तस्मान्नच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णां
 जहोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिम् ।
 गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः
 शंभोः केशग्रहणमकरोदिन्दुलग्नोर्मिहस्ता ॥ ५० ॥

तस्मात्सरस्वतीदेशादनुकनखलं कनखलाख्यतीर्थसमीपे हिमवतः प्रसृतां
 जाह्नवीं यायाः । कीदृशीम् । सगरात्मजानां षष्टिसहस्रसंख्यानां स्वर्गार्थं
 सोपानपङ्क्तिं निःश्रेणिमालाम् । तत्प्राप्तावुपायत्वात् । ते हि पाताले
 कपिलेन रोषाद्गन्धा भगीरथावतारितया भागीरथ्याभ्यावितभस्मा-

¹ बन्धुस्नेहात् J. ² ०मधिगममपां J, D. ³ सोम्य J, M, S, C, D.
⁴ ०मन्तःशुद्धस्त्व० J, M, S, D; ०मसि J, M. ⁵ Pān. v, 3, 103.

नस्त्रिदिवमापुः । या च देवी भुवमवतरन्ती गौरीवक्त्रभुक्कुटिरचनां
दिण्डीरैरवहस्येव सपत्नीव शंभोः केशग्रहणमकरोदिति युवतिधर्मा-
रोपः । इन्दौ लया उर्मय एव हस्ता यस्याः सा । करेण हि केशाकर्षणं
क्रियते । मत्संनिधावेवानया केशा गृह्यन्त इति गौर्या भुक्कुटिवन्धः ।
केशेषु धारणाद्गङ्गायाः केशग्राहित्वम् । सा हि स्वर्गात्यतन्ती हरेण
जटाये धृतेत्यागमः । भृक्कुटिवद्भुक्कुटिशब्दः संयोगादिरप्यस्तीति न
वृत्तभङ्गः ॥ ५० ॥

तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पूर्वाधलम्बी^१
त्वं चेदच्छस्फटिकविशदं तर्क्येस्तिर्यगम्भः ।
संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्रोतसि च्छायया सा^२
स्यादस्थानोपनतयमुनासंगमेवाभिरामा^३ ॥ ५१ ॥

तस्या जाह्नव्या अमलस्फटिकधवलमुदकं त्वं चेत्यातुं तर्क्येः पञ्चैस्त-
त्प्रवाहे प्रसरन्त्या भवतश्छायया कान्त्या सपदि तत्क्षणं सा गङ्गास्थानो-
पनतयमुनासंगमेवाभिरामा स्यात् । प्रयागादन्यत्रापि संपन्नकालिन्दी-
समागमा यथा रम्या भवेत् । त्वत्प्रतिबिम्बस्य यमुनाकारत्वात् । कीदृश-
स्त्वम् । सुरगज इवैरावणवन्नभसि पूर्वाधेनोत्तरभागेण^४ लम्बते यः स
पूर्वाधलम्बी ॥ ५१ ॥

आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगन्धैर्मृगाणां
तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः ।
वक्ष्यस्यध्वश्चमविनयने तस्य शृङ्गे निषसुः
शोभां रम्यां^५ चिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयाम् ॥ ५२ ॥

तस्या एव खनद्याः प्रभवं जनकमचलमद्रिं हिमवन्तमासाद्य तदीय-
शिखरे स्थितस्त्वं हरवृषशिरोवदारितकर्दमसदृशी मनोहरां शोभां
वक्ष्यसि धारयिष्यसि । तस्य वृषभसितत्वात्तव च पङ्ककालत्वात् ।

^१ पञ्चार्ध° J, M, S. ^२ °यासौ M, S, A. ^३ °पगत°
J, M, S, D. ^४ °भागेन A, B, C, D ; cf. p. 1, note 6. ^५ शुभ्र°
J, M, S, D.

कीदृशमचलम् । मृगाणां कसूरिकाकुरङ्गाणामुपविष्टानां नाभिगन्धैः
सुगन्धोद्धतशिलम् । तुषारैर्हिमैर्गौरं शुभ्रम् । तुहिनशीतलत्वाच्च शृङ्गस्य
मार्गखेदनिवर्तकत्वम् । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः ॥ ५२ ॥

तं^१ चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा
बाधेतोल्काक्षपितचमरीवालभारो दवाग्निः ।
अर्हस्येनं शमयितुमलं वारिधारासहस्रै-
रापन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो ह्युत्तमानाम् ॥ ५३ ॥

तं नगं यदि दावानलो बाधेत दहेत्तदेनमग्निं त्वमासारेण वेगवद्वर्षेण
निर्वापयितुमर्हसि । यस्मान्महतामृज्य आपन्नार्तिप्रशमनफलाः । यदि
ह्यार्तानामापन्नं विनाशते तत्किं समृद्ध्या प्रयोजनम् । कीदृशो दवाग्निः ।
वाते वहति सति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा देवदारुविटपसंयोगसमुत्थितः ।
तरुसंघट्टवशाच्च दावानलो जायते । तथोल्काभिर्ज्वालाभिर्दग्धचम-
रीवालभारः ॥ ५३ ॥

ये त्वां मुक्तध्वनिमसहनाः कायभङ्गाय^२ तस्मि-
न्दर्पोत्सेकादुपरि^३ शरभा लङ्घयिष्यन्त्यलङ्घ्यम्^४ ।
तान्कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिहासावकीर्णा-^५
न्के वा^६ न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः ॥ ५४ ॥

त्वां च गर्जन्तं तत्राद्रौ ये शरभाख्याः सत्त्वा दर्पोत्सेकान्मदोद्रेका-
दसहमानाः सन्तोऽलङ्घ्यमपि लङ्घयिष्यन्ति जिघृक्षन्ति तांस्त्वं तुमुलकर-
कावृष्टिहासावकीर्णान्विषमोपलवर्षस्मिताच्छादितान्कुर्वीथाः । अश्वान्वा
बाधेया इत्यर्थः । न तच्चित्रं यत्ते नश्यन्ति । यतो निष्फल आरम्भे यतो
येषां ते तथाविधाः के परिभवस्य स्थानं पात्रं न भवेद्युः । अवश्यं ते
परिभूयन्त इत्यर्थः । त्वदाक्रमणेच्छा शरभाणां निष्फला । तव ग्रहीतु-
मशक्यत्वात् ॥ ५४ ॥

^१ त्वं J^१.

^२ ये संरम्भोत्पतनरभसाः स्वाङ्गं J, M, S, D.

^३ °मुक्ताध्वानं सपदि J^१, M, D, °मुक्तध्वानं सपदि J^२, S. ^४ लङ्घये-
युर्भवन्तम् J, M, S, D. ^५ °वृष्टिपाता J, M. ^६ °न्केषां J.

तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्धेन्दुमौलेः
 शश्वत्सिद्धैरुपहतबलिं^१ भक्तिनम्रः परीयाः ।
 यस्मिन्दृष्टे करणविगमादूर्ध्वमुद्धूतपापाः
 कल्पन्तेऽस्य^२ स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्धानाः ॥ ५५ ॥

तत्र हिमवति दृषदि शिलायामर्धेन्दुमौलेः शिवस्य व्यक्तं चरणन्यासं
 प्रकटां पादमुद्रां त्वं भक्त्या प्रणतः परीयाः प्रदक्षिणीकुर्याः । यस्मात्त-
 स्मिन्नवलोकिते क्षपितकिल्बिषाः सन्तः श्रद्धाना भक्ताः करणविग-
 मादूर्ध्वं देहपातादनन्तरमस्य देवस्य स्थिरगणपदप्राप्तये कल्पन्ते ।
 अनश्वराः प्रमथाः संपद्यन्ते । अत एव सदा सिद्धैर्निवेदितोपहारम् ।
 इन्दोरर्धमर्धेन्दुमौली शिखरे यस्य सोऽर्धेन्दुमौलिः । कलामात्रधारित्वे
 ऽपि संस्थानापेक्षमर्धत्वम् । इणः परिपूर्वस्य लिङः सिपि परीया इति
 रूपम् । करणानीन्द्रियाणि विद्यन्ते यत्र तत्करणं वपुः । अर्शआ-
 दिभ्योऽच्^३ ॥ ५५ ॥

शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः
 संरक्ताभिस्त्रिपुरविजयो^४ गीयते किंनरीभिः ।
 निर्ह्रादी ते^५ मुरज^६ इव चेत्कन्दरासु^७ ध्वनिः स्या-
 त्संगीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समस्तः^८ ॥ ५६ ॥

तत्र ध्वनिः कन्दरासु गुहासु निर्ह्रादी घूर्णमानो मुरज इव यदि
 भवेत्तत्तत्र हरस्य संगीतार्थो गुणनिकावस्तु समस्तोऽखण्डो भावी
 भविष्यति । अन्या हि तत्र सामग्री विद्यते । तथा हि कीचका वंशा
 वातैरुद्धूता मधुरं शब्दायन्ते ध्वनन्ति । भाविताभिश्च किंपुरुषाङ्गनाभि-
 स्त्रिपुरदाहाख्यं काव्यं गीयते । त्वदीयस्य शब्दप्रतिबिम्बो मुरजनिभो यदि
 स्यात्तत्संगीतार्थः पशुपतेस्तत्र भावी समस्तः । शब्दं कुर्वन्ति शब्दायन्ते ।
 निर्ह्रादी गम्भीरः ॥ ५६ ॥

^१ ०पचितबलिं M, S. ^२ कल्पिष्यन्ते J, M, D pr. m. ^३ Pāṇ.
 v, 2, 127. ^४ संरक्ता° M, A. ^५ ०दस्ते M. ^६ मुरज J.
^७ कन्दरेषु J, M, S, D. ^८ समग्रः M, S, D.

प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तान्विशेषा-
 न्हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत्क्रौञ्चरन्ध्रम् ।
 तेनोदीची दिशमभिसरेस्तिर्यगायामशोभी¹
 श्यामः पादो बलिनियमनाभ्युद्यतस्येव² विष्णोः ॥ ५७ ॥

प्रालेयाद्रेर्हिमवत उपतटं पर्यन्ते तांस्तान्विशेषांश्चरणन्यासादीन-
 न्नतानतिक्रम्योलङ्घ्य यत्क्रौञ्चाद्रेःस्त्रिच्छद्रं हंसानां द्वारभूतं विद्यते तेन
 रन्ध्रेण त्वं कौवेरीमाशामभिसरेर्गच्छेः । तिर्यग्य आयामो विस्तारस्तेन
 शोभमानः । अतश्च बलिवच्चनोत्थितस्य विष्णोः श्यामश्चरण इवेत्युपमा ।
 कीदृशस्य । भृगुपतिः परशुरामस्तदीयस्य यशसो वर्त्म प्रसरणमार्गः ।
 तेन क्रौञ्चस्य भज्यमानत्वात् । प्रालेयं हिमम् । अतिक्रम्येति परावरयोगे
 चेति³ क्ता ॥ ५७ ॥

गत्वा चोर्ध्वं दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसंधेः
 कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः ।
 शृङ्गोच्छ्वायैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थितः खं
 राशीभूतः प्रतिनिशमिव⁴ अम्बकस्याट्टहासः ॥ ५८ ॥

ऊर्ध्वमनन्तरं गत्वा कैलासाद्रेरतिथिः स्याः । तं गच्छेरित्यर्थः ।
 कीदृशस्य । दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसंधेः पीलस्यबाहुदलितसानु-
 बन्धस्य । स हि तेन दर्पादुन्मूलयितुमिष्टोऽभूत् । तथा सुरललनानां
 दर्पणस्यादर्शनिभस्य । स्फाटिकत्वेन मुखावलोकनात् । यस्य कैरवधव-
 लीरुन्नतैः शिखरैर्नभो व्याप्य स्थितः । अतश्चोत्थिचते⁵ । अनुचपं पुञ्जीभूतः
 शिवस्याट्टहास उद्धतस्मितमिव ॥ ५८ ॥

उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्निग्धभिन्नाञ्जनाभे
 सद्यःकृत्तद्विरददशनच्छेदगौरस्य⁶ तस्य ।

¹ °मनुपते° J, °मनुसरे° M, S, A, D ; °शालिः (i.e. °शाली) J².

² °यमनेऽभ्यु° J¹.

³ Pān. iii, 4, 20.

⁴ प्रतिदिनमिव J, M,

प्रतिदिशमिव S, C, D.

⁵ °च्यते A, B, C, D.

⁶ °द्विरदरदन° J, A.

लीलामद्रेः¹ स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भवित्री-
मंसन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव ॥ ५९ ॥

त्वयि शिखरस्थिते सात तस्य कैलासस्यानिमिषलोचनदृष्ट्यां भाविनी
शोभामुत्प्रेक्षेऽहम् । तस्य कस्त्रेव । अंसन्यस्ते स्तब्धप्रावृते मेचके कृष्णे
वस्त्रे हलधरस्त्रेव । मेघस्य कालत्वात् । स्निग्धभिन्नाञ्जनाभेऽरूचपिष्ट-
कज्जलनिभ इति मेघविशेषणम् । तस्य तु तत्क्षणच्छिन्नदन्तिदन्तखण्ड-
वल्लस्य । गौरोऽपि शुभ्रः ॥ ५९ ॥

हित्वा नीलं² भुजगवलयं शंभुना दत्तहस्ता
क्रीडाशैले यदि च विहरेत्पादचारेण³ गौरी ।
भङ्गीभक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलोऽस्याः⁴
सोपानत्वं कुरु मुखपदस्पर्शमारोहणेषु⁵ ॥ ६० ॥

तस्मिंश्च केलिपर्वते कैलासे शिवेनालम्बितकरा पार्वती यदि पाद-
चारेण चरणाभ्यां विहरेच्चङ्क्रम्येत तदस्यास्त्वमारोहणेषु सोपानत्वं
कुर्याः । यतो भङ्गीभक्त्या तरंगविच्छित्त्या कल्लोलाकारेण विरचितदेहः ।
अत एव तत्मुखपदस्पर्शं पारुष्याभावाच्चीतलत्वाच्च चरणप्रीतिकारि ।
स्तम्भितं निश्चलीकृतमन्तरुदरे जलं येन । अन्यथा हि पादसादः स्यात् ।
भयंकरत्वादेव नीलं सर्पकटकं हित्वा त्यक्त्वा । पादाभ्यां चारो गमनं
पादचारः ॥ ६० ॥

तत्रावश्यं जनितसलिलोद्गारमन्तःप्रवेशा-⁶
न्नेथन्ति त्वां मुरयुवतयो यन्त्रधारागृहत्वम् ।

¹ शोभामद्रेः M, S, A, D. ² तस्मिन्हित्वा J, हित्वा तस्मिन् M, S, D.
³ विचरे° M. ⁴ °र्जलौघः J, M, S, A sec. m., D. ⁵ ब्रज
पदमुखस्पर्श° S; मणितटारोहणायायचारी J, मणितटारोहणाया-
ययायी M, मणिशिलारोहणायाययायी D. ⁶ वलयकुलिशोद्गु-
नोद्गीर्णतोयं J¹, M, S, कुलिशवलयोद्गुनोद्गीर्णतोयं J², D.

ताभ्यो मोक्षस्तव यदि¹ सखे धमलब्धस्य न स्या-
त्क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भाययेस्ताः² ॥ ६१ ॥

तत्राद्रौ जनितसलिलोद्गारं वर्षन्तं त्वामभ्यन्तरप्रवेशान्निश्चितं त्रिदश-
वनिता नाकयुवत्यो यन्त्रधारागृहत्वं नेष्यन्ति प्रापयिष्यन्ति । यदि
किलानिलवशाद्वेशममध्ये निक्षिप्तो विरलं वर्षसि तदा त्वमेव यन्त्रधा-
रामयं गृहं संपद्यसे । ग्रीष्मे हि संतापनिवारणायाम्ना धारागृहान्कुर्वते ।
एवं सति घर्मे लब्धस्य तव ताभ्यः सकाशात्किललम्पटाभ्यो यदि त्यागो
मोक्षो न स्यात्तत्कर्णकटुकैर्गर्जितैस्ता भाययेस्तासयेः । यथोद्विज्य त्वां
मुञ्चेयुरिति भावः । उद्गारः प्रसरः ॥ ६१ ॥

हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं मानसस्याददानः
कुर्वन्कामात्क्षणमुखपटप्रीतिमैरावणस्य³ ।
धुन्वन्वातैः सजलपृषतैः कल्पवृक्षांशुकानि⁴
च्छायाभिन्नः⁵ स्फटिकविशदं⁶ निर्विशेः पर्वतं तम्⁷ ॥ ६२ ॥

कायया प्रतिबिम्बेन भिन्नो द्विधाभूतस्त्वं सितमणिनिर्मलं तं पर्वतं
निर्विशेरूपभुञ्जीथाः । उपभोगमाह । कीदृशस्त्वम् । हेमाम्भोजानि
सुवर्णपद्मानि प्रसूते जनयति यत्तदुदकं मानससंबन्ध्याददानो गृह्णन् ।
प्रसवोऽत्र गौणः । तथा कामात्स्वेच्छात एवैरावणस्य क्षणं मुखपटप्रीतिं
कुर्वन् । गजा हि मुखपटेन प्रीयन्ते । सजलपृषतैस्तोयकणयुक्तैरनिलैः
सुरतरूवासांसि धुन्वन्दोलयन् । धुनोतेः सौवादिकस्य ह्रस्वान्तस्या-
भ्युपगमाद्भुन्वन्निति रूपम् ॥ ६२ ॥

¹ ताभ्यो मोक्षो यदि तव J. ² °लीलाः श्रवणकटुकै° A ; °तैर्भी-
षयेस्ताः J, D. ³ कुर्वन्कामं J, M, D ; °वतस्य M, S. ⁴ धुन्वन्क-
ल्पद्रुमकिसलयान्यंशुकानि स्ववातैः J, धुन्वन्कल्पद्रुमकिसलयान्यंशुकानीव
वातैः M, D. ⁵ °भिन्न° S. ⁶ °विमलं A ; नानाचैष्टैर्जलद
ललितैः J, M, D. ⁷ निर्विशेस्तं नगेन्द्रम् J, M, S, D ; Īśvara-
chandra (p. 125 f.) considers this verse an interpolation.

तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव स्रस्तगङ्गादुगूलां¹
 न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन् ।
 या वः काले वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना²
 मुक्ताजालप्रथितमलकं कामिनीवाभवृन्दम् ॥ ६३ ॥

तत्र कैलासे दृष्ट्वास्तपुरीमलकां न न ज्ञास्यसे । अपि तु निःसंदेहं
 वेत्स्यस्येव यथा नूनमियं सालकेति । यतस्तस्याद्रेस्तङ्गेऽङ्गे स्रस्तं भ्रष्टं
 गङ्गैव दुगूलमम्बरं यस्यास्ताम्³ । जाह्नवी हि तत्र वहति । या चालका वः
 काले युष्माकं समये वर्षाख्येऽभवृन्दं वहति । कीदृशम् । सलिलमुन्निरति
 स्रवतीति सलिलोद्गारम् । कर्मण्य⁴ । का यथा कीदृशं किं वहतीत्याह ।
 मुक्ताजालालंकृतमलकं यथा कामिनी विभर्ति । सापि प्रियस्योत्सङ्गे
 स्रस्तदुगूला भवति । सलिलस्य मुक्ताजालमुपमानम् । अभाणां ललाट-
 केशाः । उच्चैर्विमाना प्रांशुगृहा । कामचारिन्निति मेघस्य जडत्वं
 निराकृतम् ॥ ६३ ॥

विद्युत्वनं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः
 संगीताय प्रहतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम्⁵ ।
 अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहायाः
 प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥ ६४ ॥

यत्रालकायां प्रासादा गृहास्तैस्तैरुच्यमानैर्धर्मैर्भवन्तं तुलयितुमल-
 मनुकर्तुं शक्ताः । तथा हि त्वां विद्युत्वनं सतडित्कं तेऽपि ललितवनिताः
 सविलासाङ्गनाः । त्वां सेन्द्रचापं समुरायुधं तेऽपि सचित्राः सालेख्याः ।
 त्वां स्निग्धगम्भीरघोषं मधुरधीरध्वनितं तेऽपि संगीताय गुणनिकार्थं
 प्रहतमुरजा वादितमृदङ्गाः । त्वामन्तस्तोयं तेऽपि मणिमयभुवः स्फाटि-
 कावनयः⁶ । त्वां तुङ्गमुन्नतं तेऽप्यभ्रंलिहाया व्योमस्पृक्षिखराः । एवं
 सर्वसादृश्यम् । अभ्रं खं लेढि व्याप्नोतीत्यभ्रंलिहमयं येषाम् । वहाभ्रे
 लिहः⁷ । तुलिरदन्तोऽपि ॥ ६४ ॥

¹ °दुकूलां J, M, S, D. ² °मानैः S, B, D pr. m. ³ यस्याः
 सा D. ⁴ Pāṇ. iii, 2, 1. ⁵ प्रहतमुरवाः स्निग्धपर्जन्यघोषम् J.
⁶ स्फाटिका° A, B, C, D. ⁷ Pāṇ. iii, 2, 32.

हस्ते लीलाकमलमलकं¹ बालकुन्दानुविद्धं
नीता रोध्रप्रसवरजसा² पाण्डुतामाननश्रीः³ ।
चूडापाशे नवकुरवकं चारु कर्णे शिरीषं
सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् ॥ ६५ ॥

यत्र चाङ्गनानामिदमिदमृतुषट्कजातमयाम्याभरणम् । किं किमि-
त्याह । करे लीलाकमलं विलासनलिनम् । अलकं बालैः कुन्दकुसुमै-
रनुविद्धं संमिश्रम् । मुखलक्ष्मीरपि रोध्रपुष्पपरागेण पाण्डुतां गौरत्वं
प्रापिता । चूडापाशे नवं सरसं कुरवककुसुमम् । कर्णयो रम्यं शिरीष-
कुसुमम् । सीमन्ते च त्वदुपगमजं प्रावृषेण्यं नीपपुष्पम् । तद्वि वर्षासु
जायते । तदेतेन तथाभूतेन कनकालंकारनिरासेन नागरत्वमङ्गनाना-
मुक्तम् ॥ ६५ ॥

यस्यां यस्याः सितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्थलानि
ज्योतिश्छायाकुसुमरचनान्युत्तमस्त्रीसहायाः⁴ ।
आसेवन्ते मधु रतिफलं⁵ कल्पवृक्षप्रसूतं
त्वद्गम्भीरध्वनिषु शनकैः⁶ पुष्करेष्वहातेषु ॥ ६६ ॥

यस्यामलकायां नित्यं वरपुरंध्रिसहिता गुह्यकेश्वराः सौधतलान्यागत्य
रतिफलं न तु कलहादिजनकं कल्पवृक्षजं मधु रसं सेवन्ते । कीदृशान्नि-
स्थलानि । सितमणिमयानि स्फाटिकानि । अत एव ज्योतिश्छाया-
स्तारावलिप्रतिबिम्बान्येव कुसुमरचना पुष्पप्रकरो येषु । कदासेवन्ते ।
भवत इव गम्भीरो निर्द्वादी ध्वनिर्येषां तेषु पुष्करेषु वाद्यमुखेष्वहातेष्वा-
स्फालितेषु सत्सु । तदेतेन दंपतीनां सदासुखितत्वमुक्तम् ॥ ६६ ॥

यत्र स्त्रीणां प्रियतमभुजालिङ्गनोच्छ्वासिताना-⁷
मङ्गलानि सुरतजनितां तन्तुजालावलम्बाः ।

¹ °मलके J¹, M. ² लोध्र° J, M, S, D. ³ °मानने श्रीः M.
⁴ °रचिता° M, S. ⁵ रतिरसं S. ⁶ मधुरं J. ⁷ °भुजोच्छ्वासिता-
लिङ्गिताना° J, M.

त्वत्संरोधापगमविशदै¹ श्रोतिताश्चन्द्रपादै-²

र्यालुम्पन्ति स्फुटजललवस्यन्दिनश्चन्द्रकान्ताः ॥ ६७ ॥

यत्र पुर्यां स्त्रीणां कामिनीनां सुरतजनितामङ्गलानि चन्द्रकान्तमणयो व्यालुम्पन्ति प्रशमयन्ति । कीदृशीनाम् । प्रियतमभुजालिङ्गनोच्छ्वासितानां भर्तृभुजबन्धनपीडितानाम् । कीदृशाश्चन्द्रकान्ताः । तन्तुजालेष्ववलम्बन् इति तन्तुजालावलम्बाः । तथा त्वत्संरोधापगमविशदैर्भवदावरणनिवृत्तिनिर्मलैश्चन्द्रपादैः शशिकिरणैः श्रोतिताः स्नाविताः । अत एव स्फुटजललवस्यन्दिनः प्रकटतोयकणमुचः । अतश्चाङ्गलानिहरत्वम् ॥ ६७ ॥

नेत्रा नीताः सततगतिना यद्विमानायभूमी-
रालेख्यानां नवजलकणैर्दोषमुत्पाद्य³ सद्यः ।

शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशा⁴ यत्र जालै-⁵

धूमोद्गारानुकृतिनिपुणं⁶ जर्जरा निष्पतन्ति ॥ ६८ ॥

यत्र भवद्विधा मेघाश्चित्रेषु नवजलकणैर्नाशं विधाय जर्जरत्वाद्भूमोद्गारानुकृत्या धूमप्रसरसादृश्येन निपुणं प्रवीणं प्रासादजालैर्गवाक्षविवरैर्निष्पतन्ति निर्यान्ति । उत्प्रेचते । चित्रनाशेन शङ्कास्पृष्टा इव शङ्किता यथा । साशङ्कैर्हि सापराधत्वाद्वाजेन⁷ पलाय्यते । कीदृशा जलदाः । यस्यामलकायां विमानायभूमीर्नेत्रा वोद्गा प्रेरकेण सततगतिना वायुना नीता अपवाहिताः । नयतीति नेता तेन । अतश्च वर्षणादालेख्यबाधः । जर्जराः खण्डा स्नानाः ॥ ६८ ॥

¹ See *Vārttika* on Pāṇ. viii, 3, 36. ² °दैरिन्दुपादैर्निशीथे J, °दैश्चन्द्रपादैर्निशीथे M, °दैशोदिताश्चन्द्रपादैः S, C. ³ स्वजलकणिकादोषः J, सलिलकणिकादोषः M, D. ⁴ त्वादृशो M.

⁵ यन्त्रजालैः J¹, जालमार्गैः M, S. ⁶ °निपुणा J, M, S, D.

⁷ The word *वाजेन* is probably intended to represent the secondary meaning of *जालैः*. Mahēndra's commentary on Hēmachandra's *Anēkārthasamgraha* (edited by Professor Zachariae, p. 70, l. 17), in quoting verse 68, attributes to *जालम्* the meaning धूर्तकृत्य.

नीवीबन्धोच्छ्वसनशिथिलं¹ यत्र यक्षाङ्गनानां²
 वासः कामादनिभृतकरेष्वक्षिपत्सु³ प्रियेषु ।
 अर्चिस्तुङ्गानभिमुखमपि प्राप्य रत्नप्रदीपा-
 न्हीमूढानां भवति विफलप्रेरणश्चूर्णमुष्टिः⁴ ॥ ६९ ॥

यत्र यक्षाङ्गनानां चन्दनादिचूर्णमुष्टिर्दीपशान्तिधिया प्रेरितो विफलो
 भवति निष्फलः संपद्यते । प्रद्योतकाप्रशमात् । कदाचिदन्यत्रासौ पतितो
 भवेदित्याह । अर्चिस्तुङ्गान्महाज्वालानूतनप्रदीपानभिमुखमासाद्यापि ।
 विफलत्वं त्वनश्चरत्वाद्वत्तार्चिषः । चेपस्तु वह्निदीपश्चान्या । कदा विफल
 इत्याह । कामात्सुरतेच्छया चपलपाणिषु प्रियेष्वम्बरमपहरत्सु । कीदृशं
 वासः । नीवीबन्धस्योच्चयसंयमनस्योच्छ्वसनेन विकासेन शिथिलमदृढम् ।
 ततश्चापलात्तदपहारः । अतश्च लज्जाव्याकुलत्वात्तासां चूर्णादिभिर्मणि-
 दीपप्रशमनेच्छा ॥ ६९ ॥

गत्युत्कम्पादलकपतितैर्यत्र मन्दारपुष्पैः
 क्लृप्तच्छेद्यैः⁵ कनककमलैः कर्णविभ्रंशिभिश्च ।
 मुक्तालप्रस्तनपरिमलैश्छिन्नसूत्रैश्च⁶ हरि-
 नैशो मार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनीनाम्⁷ ॥ ७० ॥

यत्राभिसारिकाणां नैशो मार्गः प्रभातेऽमीभिः सूच्यतेऽनुमीयते
 वा । कैः । स्तनजघनभरेण गत्युत्कम्पात्केशच्युतैर्मन्दारकुसुमैः । कर्णधष्ठैश्च
 कनककमलैः क्लृप्तच्छेद्यै रचितविच्छित्तिविशेषैः । तथा मुक्तामणिषु लपः
 स्तनपरिमलः कुचामोदो येषां तैश्छिन्नसूत्रैर्मुक्ताहारैश्च । तदेतेन भ्रष्टा-
 भरणायहणेन समृद्धिरुक्ता । हेदनीयं हेयं पत्रलतादि । क्लृप्तशब्दे क्लपो
 रो लः⁸ ॥ ७० ॥

¹ °च्छ्वसित° J, M, S, B, C, D.

² बिम्बाधराणां J, M.

³ चीमं रागाद्° J, M, S, D.

⁴ °प्रेरणा J, M, S, D.

⁵ पत्रच्छेदैः

J, M, S. ⁶ °परिमलैर्भिन्न° A, B ; मुक्ताजालैः स्तनपरिचितच्छिन्न° J¹,

मुक्ताजालैः स्तनपरिसरच्छिन्न° J², M, S, D.

⁷ Īśvarachandra

(p. 130) and the *Vidyullatā* (p. 182) consider this verse an interpolation. ⁸ Pān. viii, 2, 18.

मत्वा देवं धनपतिसखं यत्र साक्षाद्वसन्तं
 प्रायश्चापं न वहति भयान्मन्मथः षट्पदज्यम् ।
 सभूभङ्गप्रहितनयनैः^१ कामिलक्ष्येष्वमोघैः^२
 स्तस्यारम्भश्चतुरवनिताविभ्रमैरेव सिद्धः ॥ ७१ ॥

यत्र पुर्यां साक्षादासीनं हरमवेत्य स्मरः षट्पदज्यं षट्पदमौर्वीकं
 धनुः प्रायेण चासान्नादत्ते । स्वव्यापारात्त कुहूत इत्यर्थः । कथं तर्हि
 मिथुनेष्वन्योन्यं प्रमेत्याह । तस्य कामचापस्सारम्भो व्यापारः प्रवीणाङ्ग-
 नाविलासैरेव संपद्यते । कीदृशैः । कामिलक्ष्येषु सभूभङ्गानि प्रहितानि
 चित्रानि नयनानि येषु । तथामोघैरवन्ध्यैः कार्यकारिभिः । तदेतेन
 युवतिप्रावीण्यमुक्तम् ॥ ७१ ॥

तत्रागारं धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयं^३
 दूराल्लक्ष्यं तदमरधनुश्चारुणा^४ तोरणेन ।
 यस्योपान्ते^५ कृतकतनयः कान्तया वर्धितो^६ मे
 हस्तप्राप्यस्तवकनमितो बालमन्दारवृक्षः ॥ ७२ ॥

तत्रैवंविधायामलकायां धनपतिगृहानुत्तरेण राजराजवेश्मानुत्तरेण
 तदस्त्राकमगारं गृहम् । अभिज्ञानान्याह । शक्रचापरम्येण तोरणेन
 दूरादपि दृश्यम् । यस्य चोपान्ते निकटे बालो मन्दारवृक्षोऽस्ति ।
 कीदृशः । मदीयया प्रियया सेकादिना पोषितः । यतः कृतकतनयः
 पुत्रीकृतः । बालत्वाच्च करयाह्वैर्गुच्छैर्नम्रीभूतः । उत्तरेणेत्येनबन्तः^७ ।
 तद्योगे च गृहानित्येनपा द्वितीया^८ । पञ्चम्यन्तः पाठस्वनार्थः ॥ ७२ ॥

अभिज्ञानान्तराख्याह ।

वापी चास्मिन्मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गा
 हैमैः स्यूता^९ कमलमुकुलैः^{१०} स्निग्धवैडूर्यनालैः^{११} ।

^१ सभूभङ्गं J. ^२ लक्ष्ये A, B. ^३ गृहादुत्तरे J, D. ^४ त्वदमरं J,
 सुरपतिं M, S, D. ^५ यस्त्रोद्याने J, S, D. ^६ वर्धितः कान्तया J.
^७ Pāṇ. v, 3, 35. ^८ Pāṇ. ii, 3, 31. ^९ स्यूता J, कृत्ता M, S, D.
^{१०} विकचकमलैः J^१, M, S, D. ^{११} दीर्घं J; वैदूर्यं M, S, D.

यस्यास्तोये कृतवसतयो मानसं संनिकृष्टं
न ध्यास्यन्ति¹ व्यपगतशुचस्त्वामपि प्रेक्ष्य² हंसाः ॥ ७३ ॥

अस्मिन्नस्मद्गृहे वापी पद्मिनी विद्यते । कीदृशी । मरकतमणिशिला-
भिर्बद्धो रचितः सोपानमार्गो यस्याः । तथा स्निग्धैर्वैडूर्यमणिभिरेव
नालो दण्डो येषां तैर्हर्मैः सौवर्णैः पद्मकुलैः सूता प्रोता संबद्धा ।
वाण्यां हि पद्मैर्भाव्यम् । यस्याश्च तोये कृतवसतयो हंसास्त्वामपि प्रेक्ष्य
वर्षासमयेऽपि निकटमपि मानसं सरो न ध्यास्यन्ति न स्मरिष्यन्ति । यतो
व्यपगतशुचः । तत्रैवोपद्रवाभावान्निर्दुःखाः । हेमशब्दो रजतादिः³ ॥ ७३ ॥

यस्यास्तीरे⁴ निचितशिखरः⁵ पेशलैरिन्द्रनीलैः
क्रीडाशैलः कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः ।
मन्त्रेहिन्याः प्रिय इति सखे चेतसा कातरेण
प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततडितं⁶ त्वां तमेव स्मरामि ॥ ७४ ॥

यस्या वाण्यास्तीर एवंविधः क्रीडाशैलोऽस्ति । कीदृशः । पेशलैर्मनो-
हैरिन्द्रनीलमणिभिर्निचितशिखरो बद्धशृङ्गः । कनकमयीनां च कद-
लीलतानां वेष्टनेन परिवलनेन प्रेक्षणीयो रम्यः । अतश्च मत्प्रियायाः
कान्त इति निकटोल्लसितशतद्वन्दं भवन्तमालोक्य सादृश्यात्तमेवाद्रिं
कातरेणाधीरेण मनसा स्मरामि । सादृश्यात्प्रियत्वाच्च स्मरणम् । कातरत्वं
तु विरहवशात् । शेषत्वाविवक्षया⁷ तमित्यधीगर्थेति⁸ षष्ठ्यभावः ॥ ७४ ॥

रक्ताशोकश्चलकिसलयः केसरश्चात्र कान्तः
प्रत्यासन्नौ कुरवकवृतेर्माधवीमण्डपस्य ।
एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी
काङ्क्षत्यन्यो वदनमदिरां⁹ दोहदच्छन्ननास्याः¹⁰ ॥ ७५ ॥

¹ नाध्यास्यन्ति M, S, A, B. ² प्राप्य J. ³ Pāṇ. iv, 3, 154.

⁴ तस्या° J, M, S. ⁵ विहित° J, रचित° M, S, A sec. m., D.

⁶ °स्फुटित° J. ⁷ Pāṇ. ii, 3, 50. ⁸ Pāṇ. ii, 3, 52.

⁹ °मदिरा J¹. ¹⁰ दोहद° J.

अच केलिपर्वते रक्ताशोककेसरतरु पञ्चविती स्तः । कुरवकवृक्षैर्वृति-
वर्णिका कण्ठी यस्य तस्य माधवीलतामण्डपस्य प्रत्यासन्नौ सविधौ ।
ययोश्चोऽशोकस्तव सख्या मन्नेहिन्वा वामपादाभिलाषी । चरणप्रहा-
रानुग्रहेण तस्य विकासात् । मया सह । अहमपि सापराधस्तदीयं
पादप्रहारमभिलषामीत्यर्थः । अपरो बकुलो दोहदच्छन्ना सेका-
भिलाषव्याजेनास्या मत्प्रेयस्या वदनमदिरां काङ्क्षति । तरुणीमुखा-
सवसेकेन तस्य विकासात् । मया सह । अहमपि तदीयां वदनमदिरां
काङ्क्षामीत्यर्थः । अशोकादीनां प्रशस्तत्वादुपादानम् ॥ ७५ ॥

तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टि-

र्मूले नद्धा^१ मणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः ।

तालैः शिञ्जद्वलयसुभगैर्नर्तितः^२ कान्तया मे^३

यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्वः ॥ ७६ ॥

तयोरशोककेसरयोर्मध्ये क्रीडावर्हिणः सौवर्णी वासार्थं यष्टिर्दण्डो
ऽस्ति । कीदृशी । स्फटिकमयं फलकं पीठं यस्याः सा । मूलभागे च
मणिभिर्नद्धा संवद्धा । कैः । अनतिप्रौढा नातिपक्वा ये वंशा वेणवस्तद्व-
त्प्रकाशैर्वातमानैस्तत्सवर्णैः । मरकतैरित्यर्थः । ते हि वंशवर्णाः । यां च
यष्टिं दिनान्ते युष्माकं सुहृन्नीलकण्ठो मयूरोऽध्यास्ते अयते । कीदृशः ।
मत्कान्तया शिञ्जानकनककटकमनोहरैस्तालैर्वानिर्नर्तितः । शिञ्जेरात्मने-
पदित्वाच्छिञ्जदिति प्रयोगः प्रमादजः । अनित्यो वानुदात्तेदात्मने
पदविधिः^४ ॥ ७६ ॥

एभिः साधो हृदयनिहितैर्लक्ष्णैर्लक्षणीयं^५

द्वारोपान्ते लिखितवपुषौ शङ्खपद्मौ च दृष्ट्वा ।

क्षामच्छायं^६ भवनमधुना मद्भियोगेन नूनं

सूर्यापाये न खलु कमलं पुथति स्वामभिर्याम् ॥ ७७ ॥

^१ बद्धा J, M, S, D.

^२ शिञ्जद्वलयं J, शिञ्जावलयं M.

^३ कान्तया नर्तितो मे J, D.

^४ Pāṇ. i, 3, 12.

^५ लक्षयेया

J, M, S, D.

^६ मन्दच्छायं S.

हे साधो पूर्वोक्तैरेतैश्चिह्नैश्चित्तस्थापितैर्मद्वेष्टम् त्वया लक्षणीयं बोद्ध-
व्यम् । किं च द्वारपार्श्वे शङ्खपद्मौ निधी लिखितवपुषौ दृष्ट्वा लक्ष्यम् ।
कीदृशम् । इदानीं मद्विरहेण चामच्छायं कृशशोभम् । यस्माद्रवेरसमये
नलिनं नैव निजां श्रियं पुष्पाति वर्धयति ॥ ७७ ॥

गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसंपातहेतोः¹
क्रीडाशैले प्रथमकथिते रम्यसानौ निषण्णः ।
अर्हस्यन्तर्भवनपतितां कर्तुमल्पाल्पभासं
खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम् ॥ ७८ ॥

ततस्त्वं पूर्वोक्ते रम्यसानौ क्रीडाद्राववस्थितः सन्नस्रद्वेष्टमाभ्यन्तर-
पतितां विद्युदुन्मेषदृष्टिं तडिदुद्योतनमेव दृशं कर्तुमर्हसि । यथा तां
पश्यसीति भावः । किं कृत्वा । तत्त्वणं कलभतनुतामिभशिशुपेलवत्वं
चिप्रगमनार्थं प्राप्य । महति हि देहे व्यथा जायते । कीदृशी दृष्टिम् ।
अल्पाल्पा कृशप्राया भाः कान्तिर्यस्यास्ताम् । अत एव च खद्योताब्द्या
ज्योतिर्मालिश्रेण्या यद्विलसितं स्फुरणं तत्सदृशीम् ॥ ७८ ॥

तन्वी श्यामा शिखरदशना² पक्वबिम्बाधरौष्ठी³
मध्ये क्षामा चकितहरिणप्रेक्षणी⁴ निम्ननाभिः ।
श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां
या तत्र स्याद्युवतिविषये⁵ सृष्टिराद्येव धातुः ॥ ७९ ॥

तां जानीयाः⁶ परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।

¹ तत्परिचाणहेतोः S. ² शिखरि° J, M, S, D. ³ °धरौष्ठी
J, M, S, D. ⁴ °हरिणीप्रेक्षणा J, M, S, D. ⁵ °विषया J.
⁶ जानीयाः M, S.

गाढोत्कण्ठागुरुषु¹ दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां²
जातां³ मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनी वान्यरूपाम्⁴ ॥ ८० ॥

तत्र वेश्मनि चैवंविधाङ्गना भवेत्तां त्वं मम जीवितं द्वितीयं बहिष्करं
जानीयाः । मङ्गार्यां बुध्येथाः । कीदृशी । या तन्वी कृशाङ्गी । श्लामैक-
वारप्रसूता । तरुणीत्यर्थः । शिखरदशना तीक्ष्णदन्ता । पङ्कं यद्विम्बफलं
तद्वदधरो यस्याः सा । मध्ये चामा कृशोदरो । चकितहरिणप्रेक्षणी
चक्षुरङ्गनयना । निम्बनाभिरतुन्दिला । श्रोणीभारान्नितम्बभारादलस-
गमना मन्यरयाता । स्तनाभोगेन च स्तोकं मनाङ्गनम्रा नता । किं बङ्गना ।
युवतिविषये नारीमध्ये वेधस आद्या सृष्टिरिव । आदौ ह्यनुवेगाद्रस्यं
निर्माणं भवति । तां कीदृशीम् । परिमितकथां पेशलभाषिणीम् । मयि
सहचरे पथौ दूरीभूते दूरस्थिते सति चक्रवाकीमिवैकां केवलाम् । यां
च बालाममीषु गाढोत्कण्ठादुःसहेष्वहःसु⁵ व्रजत्सु शिशिरदग्धां कमलि-
नीमिव विरूपां संपन्नां मन्ये जाने । वाग्बद्ध इवार्थे । तां जानीया
इत्येतदपेक्षयाच सर्वत्र द्वितीया ॥ ७९ ॥ ८० ॥

नूनं तस्याः प्रबलरुदितोच्छूननेचं बहूनां⁶
निःश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्ठम्⁷ ।
हस्तन्यस्तं⁸ मुखमसकलव्यक्ति लम्बालकत्वा-
दिन्दोर्देन्यं त्वदुपसरणक्लिष्टकान्तेर्बिभर्ति⁹ ॥ ८१ ॥

तस्या वक्त्रं निश्चितं त्वदुपसरणक्लिष्टकान्तेर्भवत्संपर्ककदर्थितशोभस्य
शशिनो देन्यं बिभर्ति विच्छायतां धत्ते । यतोऽसकलव्यक्ति न तथा
प्रकटम् । कुतः । लम्बालकत्वात् । न हि विरहिणी केशान्त्संमार्जयति ।
कीदृशं तत् । प्रबलेनाविच्छिन्नेन रुदितेनोच्छूने नेत्रे यस्य । तथा

¹ गाढोत्कण्ठां M, S, A, B, D pr. m. ² बाला J. ³ जाता J.

⁴ °मथिता पद्मिनीवान्यरूपा J. ⁵ गाढोत्कण्ठादुः° A, C, D.

⁶ प्रियाया M, S, D. ⁷ °धरोष्ठम् J, M, S, D. ⁸ हस्ते न्यस्तं S.

⁹ त्वदुपसरण° J, M, D.

श्वासपरंपराया उष्णत्वान्निन्नवर्णो नष्टकान्तिरधरो यस्य । ह्रस्वान्यसं
करविधृतम् ॥ ८१ ॥

आलोके ते निपतति पुरा सा बलिव्याकुला वा
मत्सादृश्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती ।
पृच्छन्ती वा मधुरवचनां^१ शारिकां^२ पञ्जरस्थां
कच्चिद्भर्तुः स्मरसि निभृते^३ त्वं हि तस्य प्रियेति ॥ ८२ ॥

मत्प्रियैवविधा तवालोके दर्शनपथे पुरा निपतत्यचिराद्यास्यते ।
एवंविधान्यापाराकुर्वती तां द्रव्यसीत्यर्थः । कीदृशी । बलिव्याकुला
देवपूजातत्परा । मम सादृश्यमनुकारं विरहवशात्तनु दुर्बलं भावगम्यं
चित्तस्थितं लिखन्ती वा । मञ्जुवादिनी शारिकां पञ्जरस्थां पृच्छन्ती वा ।
किमित्याह । हे निभृते विनीते कच्चिद्भर्तुः स्मरसि मत्पतिं ध्यायसि ।
यस्मात्त्वं तस्यातीव प्रिया । पुरा निपततीति यावत्पुरानिपात-
योर्लट्^४ ॥ ८२ ॥

उत्सङ्गे वा मलिनवसने सोम्य^५ निक्षिप्य वीणां
मद्गोत्राङ्गं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा ।
तन्वीराद्रा^६ नयनसलिलैः सारयित्वा कथंचि-
द्भूयो भूयः स्वयमपि कृतां^७ मूर्च्छनां विस्मरन्ती ॥ ८३ ॥

धूसराम्बरेऽङ्गे वीणां निधाय गेयमुद्गातुकामा वा । आलोके ते
निपततीति संबन्धः । कीदृशं गेयम् । मम गोत्रं नामाङ्गच्छिद्रं यस्य ।
विरचितानि पदानि शब्दा यस्य । पदस्थो हि स्वरसंघातो गेयम् ।
मदीयनामान्वितमित्यर्थः । असुभिर्नेत्रजलैराद्राः कृतास्तन्वीः^८ क्लेशेन
सारयित्वा योजयित्वा स्वयमपि दत्तां मूर्च्छनां सारणां विस्मरन्ती ।
चेतसोऽस्वास्थ्यात् ॥ ८३ ॥

^१ ० वचनं J.

^२ शारिकां J, M, S, D.

^३ रसिके J, M, D.

^४ Pāṇ. iii, 3, 4.

^५ सोम्य J, M, S, D.

^६ तन्वीमाद्रां M, D.

^७ स्वयमधिकृतां J.

^८ कृता° A, B, C, कृता° D.

शेषान्मासान्गमनदिवसप्रस्तुतस्यावधेर्वा^१
 विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीदत्तपुष्पैः^२ ।
 संयोगं वा^३ हृदयनिहितारम्भमास्वादयन्ती^४
 प्रायेणैते रमणविरहेष्वङ्गनानां^५ विनोदाः ॥ ८४ ॥

गमनदिवसात्प्रवृत्तो योऽवधिर्वर्षाख्यस्तस्य शेषान्मासान्वनौ भुवि
 विन्यस्यन्ती स्थापयन्ती । कैः । देहल्यां द्वारविशेषे द्वारपूजार्थं दत्तैः
 पुष्पैर्या गणना तथा । रेखापदेषु पुष्पाणि दत्तेत्यर्थः । हृदयनिहितारम्भं
 मनोरथरचितं मत्संगं वास्वादयन्त्यनुभवन्ती । कथमवगच्छेतादृ-
 शाग्न्यापाराङ्कुर्वतीत्याह । यस्मादिष्टवियोगे विरहिणीनां प्रायेणैवंविधा
 एव विनोदाः केलयो भवन्ति ॥ ८४ ॥

आद्ये बद्धा विरहदिवसे या शिखादाम हित्वा
 शापस्यान्ते विगलितशुचा या मयोन्मोचनीया^६ ।
 स्पर्शक्लिष्टामयमितनखेनासकृत्सारयन्ती
 गरुडाभोगात्कठिनविषमादेकवेणी^७ करेण ॥ ८५ ॥

सव्यापारामहनि न तथा खेदयेद्विप्रयोगः^८
 शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखी ते ।
 मत्संदेशैः सुखयितुमतः^९ पश्य साध्वी निशीथे
 तामुन्निद्रामवनिशयनासन्नवातायनस्थः^{१०} ॥ ८६ ॥

तां सखीमुन्निद्रां सती त्वमतः कारणात्निशीथेऽर्धरात्रे मत्संदेशैः
 सुखयितुं पश्येत्तु दिवसे । कुत इत्याह । सव्यापारत्वाद्दहनि तां विरहो

^१ °सान्विरहदिवसं J, M ; °स्थापितस्यां J, M, S, D, °प्रस्थि-
 तस्यां C. ^२ °मुक्तपुष्पैः J, S, D. ^३ संयोगं वा M, मत्सङ्गं वा S,
 मत्संयोगं D. ^४ हृदयरचितां J. ^५ °विरहे ह्यङ्गनानां S.
^६ तां मयोद्वेष्टनीयाम् J, M, S, सा मयोद्वेष्टनीया D. ^७ °विषमामेकं
 J, M, S, D. ^८ पीडये J, M, S, D ; °अद्वियोगः S, D.
^९ °मत्सं M, S, D. ^{१०} °शयनां सन्नं J, S, D, °शयनां सौधं M.

न तथा दुःखयेद्यथा रात्रौ शङ्के संभावये । यतो निर्विनोदां चित्रव्या-
पारादिवर्जिताम् । अत एव गुरुतरशुचमतिदुःखिताम् । कीदृशी ताम् ।
एवंविधामेकां वेणी कठोरपरुषात्कपोलफलकादघटितकरजेन पाणिना
सारयन्तीमालोकार्थमपास्यन्तीम् । कीदृशी वेणीम् । याद्ये प्रथमे
विरहदिवसे वियोगदिने चूडाशेखरमपास्य तथा वेष्टिता । या च
नष्टशोकेन मया मोचनीया । एवं ह्येष विरहाचारः । स्निहाभावाच्च
स्पर्शे क्लिष्टां परुषाम् । त्वं कीदृशः । अवनौ भुवि न तु खट्वायां यच्छयनं
तत्त्वं तस्यासन्ने निकटे वातायने गवाक्षे तिष्ठति यः स तथोक्तः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

आधिष्ठामां विरहशयने संनिकीर्णैकपार्श्वी^१
प्राचीमूले तनुमिव कलामात्रशेषां हिमांशोः^२ ।
मत्संयोगः^३ कथमुपनमेत्स्वप्नजोऽपीति^४ निद्रा-
माकाङ्क्षन्ती नयनसलिलोत्पीडरुद्धावकाशाम् ॥ ८७ ॥

अन्यच्च कीदृशी ताम् । आधिष्ठामां चित्तपीडाकृशाम् । अत एव
यादृशे तादृशे विरहशयने संनिकीर्णं चित्रमेकं पार्श्वं यथा । अत-
श्चाभावस्यायां प्राचीमूले पूर्वदिङ्मुखे कलामात्रशेषां हिमांशोश्चन्द्रमसो^५
मूर्तिमिवेत्युपमा । तथा निद्रामभिलषन्तीम् । किमर्थम् । मया सह कथं
नाम स्वप्ने समागमो घटेतेति । नयनसलिलोत्पीडेन नेत्रांशुपूरेण
रुद्धावकाशां निवृत्तप्रसराम् ॥ ८७ ॥

निःश्वासेनाधरकिसलयक्लेशिना विक्षिपन्ती
शुद्धस्नानात्परुषमलकं नूनमागराडलम्बम्^६ ।
नीता रात्रिः क्षण इव^७ मया सार्धमिच्छारतैर्या
तामेवोष्णैर्विरहशयनेष्वसुभिर्यापयन्तीम्^८ ॥ ८८ ॥

^१ संनिकीर्णैक J, M, D. ^२ For the second half of verse 87, J, M, S substitute that of verse 88. ^३ मत्संयोगः M.

^४ कथमुपनये J^१, कथमपि भवे S, सुखमुपनये D. ^५ इन्द्रोः for हिमांशोः A, B, C, D. ^६ For the second half of verse 88, J, M, S substitute that of verse 87. ^७ क्षणमिव J, D. ^८ ०रहमह-तीमश्रुभि J, M, S.

दीर्घोष्णत्वादोष्ठपङ्क्तवदाहिनोच्छ्रासेनालकं नूनमुत्तिपन्तीमपास्यन्तीम् ।
कीदृशम् । शुद्धस्नानात्पानीयमात्राभिषेकेण परुषं क्लृप्तम् । यदि हि
सा मङ्गलार्थं कदाचित्स्नाति तत्सुरभितैलामलकादिशून्येन तोयमात्रेण ।
आगण्डं लम्बत इत्यागण्डलम्बं कपोलस्रस्तम् । तथा मया सहेच्छारतैर्या
निशा क्षणवदतिवाहिता तामेवोष्णीर्वाष्पैर्विरहशय्यायां रोदनेन मास-
मिव यापयन्ती नयन्तीम् ॥ ८८ ॥

पादानिन्दोऽस्मृतशिशिराञ्जालमार्गप्रविष्टा-
न्पूर्वप्रीत्या गतमभिमुखं संनिवृत्तं तथैव^१ ।
चक्षुः खेदात्सजलगुरुभिः^२ पक्ष्मभिश्छादयन्ती^३
साभ्रेऽह्नीव स्थलकमलिनी न प्रबुद्धां न सुप्ताम् ॥ ८९ ॥

सवाष्पत्वाद्गुरुभिर्दुःसहैः पक्ष्मभिर्लोमभिः खेदाच्चक्षुराच्छादयन्ती
स्थगयन्तीम् । कीदृशम् । पीयूषशीतलान्वातायनप्रविष्टानिन्दोः पादा-
ङ्किरणान्पूर्वप्रीत्या संमुखं गतं प्रसृतम् । ततो मद्विरहेण खेदकारित्वा-
त्तथैव संनिवृत्तम् । यद्वदेव रभसाद्गतं तद्वदेव प्रत्यागतमित्यर्थः ।
अतश्चाक्ष्णोः स्थगनान्न प्रबुद्धां न सुप्ताम् । नेत्रनिमीलनात्प्रबोधाभावो
निद्राभावश्च स्वापशून्यतया । अतश्च साभ्रेऽह्नि स्थलकमलिनीमिवेत्यु-
पमा । सा हि साभ्रत्वान्न प्रबुद्धा दिनवशाच्च न सुप्ता । पूर्वैवात्र वाक्यत्रये
क्रिया ॥ ८९ ॥

कथमेवंविधामेतामस्वस्थामवेषीत्याह ।

जाने सख्यास्तव मयि मनः संभृतस्नेहमस्मा-
दित्थंभूतां प्रथमविरहे तामहं तर्कयामि ।
वाचालं मां न खलु सुभगंमन्यभावः करोति
प्रत्यक्षं ते निखिलमचिराद्भ्रातरुक्तं मया यत् ॥ ९० ॥

^१ तदैव J^२.

^२ खेदाच्चक्षुः J, D ; सलिल° J, M, S, D.

^३ °दयित्वा J^२.

तस्या भवद्वयस्याया यतो मयि मनः संभृतस्नेहमतिप्रीतिमदतः
कारणादित्यंभूतामेवंविधां दशामवाप्तां तामहमाबविद्योगे तर्क्या-
म्युत्प्रेषि । न च स्नेह एव त्वयि तस्या नास्तीति वक्तुं युज्यत इत्याह ।
सुभगमिष्टमात्मानं मन्यते सुभगमन्यः । तज्ज्ञावो मां नैव वाचालं
यत्किंचनभाषिणं कुरुते । तस्माद्यत्तव मयोक्तमेतदंशेषं तवाचिरा-
त्यत्यच्चम् । अवशं त्वमेवंविधां तां द्विचैर्दिनैर्द्रव्यसीत्यर्थः ॥ ९० ॥

सा संन्यस्ताभरणमबला पेलवं^१ धारयन्ती
शय्योत्सङ्गे निहितमसकृद्दुःखदुःखेन गात्रम् ।
त्वामप्यसं नवजलमयं मोचयिष्यत्यवश्यं
प्रायः सर्वो भवति करुणावृत्तिरार्द्रान्तरात्मा ॥ ९१ ॥

साबला कृशाङ्गीदृशं देहं वहन्ती निश्चितनमपि त्वां नवजलमयम-
स्रमवशं त्याजयिष्यति । कीदृशं गात्रम् । पेलवं कृशं सुकुमारम् । अत
एव संन्यस्ताभरणं त्यक्तमण्डनम् । तथा तल्पपृष्ठे निक्षिप्तमप्यतिक्लेशेन
विभ्रती । यथेवंविधा सा किमित्यहं रोदिमीत्याह । यस्माद्य आर्द्रा-
न्तरात्मा सरसचित्तः स सर्वः प्रायेण करुणावृत्तिः कृपाशीलो भवति ।
त्वं च सजलत्वादार्द्रान्तरः । करुणा कृपैव वृत्तिर्व्यापारो यस्य स
करुणावृत्तिः । कृपार्थवृत्तेः करुणाशब्दस्य भाषितपुंस्त्वभावात्त
पुंवङ्गावः^२ । दुःखदुःखेनेत्याधिक्ये द्विर्वचनम्^३ । दुहेरिव मुचेरपि
द्विकर्मकत्वात्त्वामसं मोचयिष्यतीति ॥ ९१ ॥

रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्नेहशून्यं
प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभूविलासम् ।
त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्या
मीनक्षोभाकुलकुवलयश्रीतुलामेष्यतीति^४ ॥ ९२ ॥

भवति निकटस्थे सति तस्या हरिणनयनाया नेत्रमुपरिस्पन्दित्वा-
दनिमेषोत्फलनचटुलोत्पलशोभासाम्यं^५ प्राप्स्यतीत्याशङ्के संभावयामीति

^१ पेशलं M, D.

^२ Pāṇ. vi, 3, 34.

^३ Cf. p. 10, line 1.

^४ ंभोभाच्चलं J, M, D.

^५ Cf. verse 40.

शुभसूचनमत्र । स्त्रीणां हि वामाचिस्फुरणमानन्दमासन्नमाह । कीदृशं
नयनम् । लम्बिरलकै रूद्धापाङ्गप्रसरं निवृत्तकटाक्षचेपम् । शोकाञ्चा-
ञ्जनस्नेहेन रहितम् । तथा मद्यस्य वर्जनाद्विखलितभ्रूविलासम् ॥ ९२ ॥

वामो वास्याः^१ कररुहपदैर्मुच्यमानो मदीयै-
र्मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या ।
संभोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानां
यास्यत्यूरुः सरसकदलीस्तम्भगौरश्चलत्वम्^२ ॥ ९३ ॥

त्वय्यासन्ने वामो वोद्धरस्याश्चलत्वं यास्यति स्फुरिष्यति । वाशब्दो
नयनस्यन्दापेक्षया विकल्पे । कीदृशोऽसौ । मामकैर्नखचतैर्वर्ज्यमानः ।
नित्याभ्यस्तं च मौक्तिककलापं विधिवैधुर्यात्त्याजित उपेक्षितः । शैत्यार्थं
हि तत्र तस्य करणमभूत् । तथा सुरतसमाप्तौ मम करोपमर्दनयोग्यः ।
अभिनवकदलीकाण्डवच्च गौरः श्वेतः ॥ ९३ ॥

तस्मिन्काले जलद दयिता लब्धनिद्रा यदि स्या-^३
दन्वास्यैनां^४ स्तनितविमुखो याममात्रं सहस्व^५ ।
मा भूदस्याः प्रणयिनि मयि^६ स्वप्नलब्धे कथंचि-
त्सद्यः कण्ठच्युतभुजलताग्रन्थि गाढोपगूढम् ॥ ९४ ॥

हे जलद तस्मिन्कालेऽर्धरात्रसमये प्रिया चेतुःप्रा भवेत्तदेनामन्वास्त्य
सेवित्वा त्यक्तगर्जितस्त्वं क्षणमात्रं सहस्व प्रतीक्षेथाः । मा स्म तां बोधयः^७ ।
किमर्थमित्याह । मयि प्रेयसि कथंचिद्देवात्स्वप्नासादिते सति तस्या
गाढोपगूढं दृढालिङ्गनं सद्यस्तत्क्षणं कण्ठच्युतभुजलताग्रन्थि गलभ्रष्टबा-
ज्रवल्लीपाशं मा भूत् । आक्षेपविच्छेदो मा स्म भवदित्यर्थः । नूनं सा मामा-
लिङ्गितमात्मना स्वप्ने द्रक्ष्यति । उपगूढशब्दो भावे । अन्वासनं सेवनम् ।

^१ वामश्वास्याः J, M, S. ^२ कनक° D ; °कदलीगर्भ° J. ^३ यदि सा
लब्धनिद्रासुखा स्या° J, M, S, D. ^४ °तत्रासीनः S, D. ^५ सहेथाः S.
^६ जने J. ^७ Pāṇ. iii, 3, 176, and vi, 4, 74.

यथा । अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजमिति¹ । स्थाणुं तपस्यन्तम-
धित्यकायाम् । अन्वास्त इति च² ॥ ९४ ॥

तामुत्थाप्य³ स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन
प्रत्याश्रय्वा⁴ सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम्⁴ ।
विद्युद्गर्भे⁵ निहितनयनां⁶ तत्सनाथे गवाक्षे
वक्तुं धीरस्तनितवचनैर्मानिनी⁷ प्रक्रमेथाः ॥ ९५ ॥

ततः सुप्तां तां मनस्विनीं निजोदकविन्दुभिस्तुषारेण समीरणेनोत्थाप्य
गभीरगर्जितेनैव वचसा वक्तुं प्रक्रमेथाः प्रारमेथाः । कीदृशीम् । शीत-
वातसंस्पर्शात्समाश्रय्वां मालतीजालकैः सह । सा हि प्रभाते विकसति ।
तथा भवदधिष्ठितत्वाद्विद्युद्गर्भे तडित्वति वातायने दिदृक्षया क्षिप्त-
चक्षुषम् ॥ ९५ ॥

किं वक्ष्यामीत्याह ।

भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे⁸ विद्धि मामम्बुवाहं
तत्संदेशान्मनसि निहितादागतं⁹ त्वत्समीपम् ।
यो वृन्दानि त्वरयति पथि आस्यतां प्रोषितानां
मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि¹⁰ ॥ ९६ ॥

हे अविधवे पतिवन्नि भावत्कस्य पत्युर्मित्रं प्रियमम्बुवाहं जीमूतं मां
त्वं विद्धि जानीहि । तत्संदेशान्मनसि निहितात्तदीयं संदेशं चेतसि
गृहीत्वा त्वन्निकटं प्राप्तम् । यस्याम्बुवाहो मार्गे आस्यतां खेदं भजतां
प्रोषितानां प्रवासिनां कदम्बकानि मन्द्रस्निग्धैर्मधुरारुचैर्गर्जितैस्त्वरयति
प्रेरयति गृहाय । यतोऽबलानां कान्तानां वेणिमोक्षणे कवर्धुन्मोचन

¹ *Raghuvamśa*, i, 56.

² *Kumārāsambhava*, iii, 17.

³ प्रोत्थाप्यनां J. ⁴ वैर्मालतीनां रजोभिः D. ⁵ विद्युद्गर्भः M, D, विद्युत्कम्पः S. ⁶ स्मितनयनां J, M, S, D. ⁷ धीरः M; वचनो J, A, C. ⁸ ममिदधे J. ⁹ शैर्मनसि निहितैरागतं J¹, D, शैर्हृद-
यनिहितैरागतं M, S, शब्दद्वयनिहितादागतं A, B, C; but see the
commentary. ¹⁰ सान्द्रः A, B, C.

उत्सुकान्युत्कानि । मेघालोके हि विरहो दुःसहः । यस्त्वरयतीत्यखुवा-
हापेक्षया पुंस्त्वं प्रथमपुरुषनिर्देशश्च । मित्रास्त्रदपेक्षया¹ तु दुर्घटमे-
तत्स्यात् ॥ ९६ ॥

इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा
त्वामुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य संभाव्य चैव² ।
श्रोथत्यस्मात्परमवहिता³ सोम्य⁴ सीमन्तिनीनां
कान्तोदन्तः⁵ सुहृदुपनतः⁶ संगमात्किञ्चिदूनः ॥ ९७ ॥

इत्थं त्वयोक्ते सति सा त्वामुदक्ता दृशा दृष्ट्वा धिया चोपपद्यते तदूतत्व-
मस्येति संभाव्य विचार्यातः परमवहितेकायाकर्णयिष्यति । यस्मात्पुरुंद्रीणां
मित्रेणानीतः कान्तोदन्तो वल्लभवृत्तान्तः संगमात्किञ्चिदूनः । प्रियसमागमे
समाश्वासोत्पादात्प्रियसंगमनिभ इत्यर्थः । कमिव का वीक्ष्यत्याह ।
पवनतनयं हनूमन्तं मैथिली सीता यथा पूर्वं दृष्टवती दूतं च संभावित-
वती । उत्कण्ठयोच्छ्वसितं मुक्तोच्छ्वासं हृदयं यस्याः सा तथोक्ता ॥ ९७ ॥

तामायुष्मान्मम⁷ च वचनादात्मना चोपकर्तुं⁸
ब्रूयादेवं⁹ तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः ।
अव्यापन्नः कुशलमवले पृच्छति त्वां¹⁰ वियुक्तः¹¹
पूर्वाशास्यं¹² मुलभविपदां प्राणिनामेतदेव¹³ ॥ ९८ ॥

आयुष्मान्मवाक्यदीयेन वचसा स्वयं चोपकर्तुं तामित्यं ब्रूयाद्वदेत् ।
यथा तव सहचरः पतिश्चित्रकूटासीनोऽव्यापन्नो जीवस्त्वां कुशलं
पृच्छतीति । किमित्युभयगतकुशलकथनमेवादावित्याह । यस्मात्सुप्रापवि-

¹ The compound मित्रास्त्रद is a *dvandva*.

² संभाव्य चैवम् D.

³ °वहितं J, °पि हितं D. ⁴ सीम्य J, M, S, D. ⁵ कान्तोपान्तात् J.

⁶ °पगमः J, °पगतः M, °पहतः D. ⁷ °युष्मन्मम J, M, S, D sec. m.

⁸ °दात्मनश्चोप° J, M, S, D. ⁹ ब्रूया एवं M, S. ¹⁰ त्वा A, B.

¹¹ नियुक्तः J. ¹² पूर्वाभाष्यं M, D. ¹³ भूतानां हि चयिषु

करणेष्वामाश्वासमेतत् S.

पक्षीनां शरीरिणामेतदेव पूर्वाशास्त्रं प्रथमाकाङ्क्षणीयं यत्स्वास्थ्यं नाम ।
आयुष्मानिति वचने कर्तृपदं न त्वामन्त्रणम् । ब्रूयादिति प्रथमपुरुषप्रयो-
गात् । आशास्त्रशब्देऽनुपसर्गाधिकारादेतिस्तुशास्त्रिति¹ क्ववभावः ॥ ९८ ॥

ततः किमित्याह ।

अङ्गेनाङ्गं तनु च² तनुना गाढतप्तेन तप्तं
सास्त्रेणासद्रवमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठतेन³ ।
उष्णोच्छ्वासं⁴ समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्ती
संकल्पैस्ते विशति⁵ विधिना वैरिणा रुद्धमार्गः ॥ ९९ ॥

तव प्रेयान्दूरवर्ती संकल्पैरुत्कण्ठावशादङ्गेनाङ्गं विशति वपुषा त्वद्देहं
प्रवेष्टुमिच्छति । त्वथैकं प्रियासतीत्यर्थः । भिन्नयोश्चैकं साहचर्याद्भवतीति
तयोरङ्गयोस्तनु च तनुनेति पृथग्विशेषणैः सादृश्यकथनेन समानुरागता-
माह⁶ । असं द्रवतीत्यसद्रवम् । पचादित्वादच्⁷ । कस्मादात्मना नाथा-
तीत्याह । विधुरेण विधिना रुद्धवर्त्ता । वियोगस्य वर्षभोग्यत्वात् । तनु
च तनुनेति चार्थाभावात्प्रतनु तनुनेति पठनीयम्⁸ ॥ ९९ ॥

शब्दाख्येयं यदपि किल ते यः सखीनां⁹ पुरस्ता-
त्कर्णे लोलः कथयितुमभूदाननस्पर्शलोभात् ।
सोऽतिक्रान्तः श्रवणविषयं लोचनानामगम्य-¹⁰
स्वामुत्कण्ठाविरचितपदं मन्मुखेनेदमाह ॥ १०० ॥

य तव प्रियो मन्मुखेनेदं वक्ष्यमाणं त्वामाह ब्रवीति । स कः । यत्किल
शब्दाख्येयं प्रकटवाच्यं तदपि सखीसंनिधाने व्याजं विधाय यस्तव कर्णे

¹ Pāṇ. iii, 1, 100 and 109 ; °शास्त्रिति A, B, C, D. ² प्रतनु
M, S, D. ³ सास्त्रेणाशुद्रुतम् M, S. ⁴ दीर्घोच्छ्वासं S, सोष्णो D.
⁵ संकल्पैस्तेर्विशति J, M, D. ⁶ समानुरागिता° A, सानुरागिता°
B, C, D. ⁷ Pāṇ. iii, 1, 134. ⁸ Vallabhadēva's emendation
has been adopted by Mallinātha ; see note 2. ⁹ तत्सखीनां
A pr. m., B, C. ¹⁰ लोचनाभ्यामदृष्ट° J, लोचनाभ्यामदृश्य° M, S, D.

वक्तुं लोलः साकाङ्क्ष आसीत् । कुतो हेतोः । आननस्यर्शलोभात् । कर्णे
कथनं हि तस्य त्वन्मुखस्यर्शमुखानुभवाय । कीदृशः सः । अत्रणविषयमति-
क्रान्तोऽप्राप्तः । दूरस्थत्वात् । अत एव लोचनानामगम्यो नेत्रैर्द्रष्टुमशक्यः ।
उत्कण्ठया विरचितानि पदानि शब्दा यचेति कथनविशेषणम् ॥ १०० ॥

इदं किमित्याह ।

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणप्रेक्षिते^१ दृष्टिपातं^२
गराडच्छायां^३ शशिनि शिखिनां वर्हभारेषु केशान् ।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासा-
न्हनैकस्थं^४ क्वचिदपि न ते भीरु^५ सादृश्यमस्ति ॥ १०१ ॥

हे भीरु कातरे तव साख्यमेकस्थं कष्टं क्वचिदपि न विद्यते । यदा-
लोक्यात्मानं समाश्वासयेयम् । तथा हि श्यामालतासु तवाङ्गमुत्प्रेक्षे ।
तद्वत्तनुत्वात् । चकितहरिणप्रेक्षणे च दृष्टिपातम् । चक्षुसारङ्गवच्चटुला-
वलोकनात् । एवमुत्तरत्र यथायथं योज्यम् । कपोलकान्तिं मृगाङ्क
उत्पश्यामि । मयूराणां कलापाटोपेषु कचभरम् । सूक्ष्मसरित्कलोलेषु
भ्रूविलासान् । भीर्वित्वन्वर्थं नाम नारीणाम् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य
इति^६ ह्रस्वगुणाभावः^७ ॥ १०१ ॥

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालिष्यते^८ मे
क्रूरस्त्वस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः ॥ १०२ ॥

भवन्ती प्रणयकुपितां प्रीत्या रुषितां धातुरागैः सिन्दूरादिरागैर्दृष्ट-
त्वाल्लिख्य प्रार्थनयात्मानं तव पादगतं कर्तुं यावदिच्छामि तावत्त्वदा-
कारस्य स्मरणाद्वाप्यैरसक्तदुपचितैर्वृद्धैश्चक्षुषी ममाच्छाद्येते । अतश्च

^१ °हरिणो J, M, S, D; °प्रेक्षणे M, S, D.

^२ °पातान् D.

^३ वक्त्रच्छायां J^१, M, S, D.

^४ °कस्मिन् M.

^५ चण्डि J, M, S, D.

^६ Compare *Paribhāṣhēnduśekhara*, 93, 1.

^७ Pāṇ. vii, 3, 108.

^८ °लुप्यते J^१, M, S, D.

तस्मिन्नपि त्वदाकारे तच्चापि चित्रे क्रूरो विषमो विधिर्नावावयोः
समागमं न क्षमते ॥ १०२ ॥

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-
लब्धायास्ते कथमपि सति^१ स्वप्नसंदर्शनेषु ।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुक्सिलयैष्वसुलेशः^२ पतन्ति ॥ १०३ ॥

हे सति गुणवति तव स्वप्ने दैववशात्प्राप्ताया गाढालिङ्गनायाकाशे
शून्य एव प्रसारितभुजं मां वीक्षमाणानां वनदेवतानां द्रुमपङ्क्तयेषु
मौक्तिकपृथवो वाष्पकणा असंख्यं खलु न पतन्ति । अपि तु भ्रष्टन्येव ।
तादृशी मे दशमालोक्य ता अपि कृपया हृदन्ति तरामित्यर्थः ॥ १०३ ॥

भित्त्वा सद्यः किसलयपुटान्देवदारुदुमाणां
ये तत्क्षीरस्रुतिमुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः ।
आलिङ्ग्यन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः
पूर्वस्पृष्टं^३ यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥ १०४ ॥

हे गुणवति श्रीलान्विते सरलतरुणां तत्क्षणं पङ्क्तवकवाटानुपमृष्य
तद्भुमसंबन्धिषीरस्रुतिसुगन्धयो ये हिमालयानिला दक्षिणेन प्रवृत्ता
अस्यां दिशि वातुं प्रस्तुतास्ते मयास्त्रिष्यन्ते । किमर्थम् । यदि किलैभि-
र्मर्तैः सहवासात्कदाचित्त्वदीयं शरीरं स्पृष्टं भवेत् । अतश्च । वाहि
वात यतः कान्ता तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृशेः । बद्धेतत्कामयानस्य शक्यमेतेन
जीवितुम्^४ ॥ दक्षिणेनेत्येवन्तः^५ ॥ १०४ ॥

^१ मया J, M, S, D, निशि A, B, C; I have written सति on the strength of the commentary.

^२ •ष्वशु० J, M, S, D.

^३ पूर्वं स्पृष्टं J, M, S, D.

^४ Rāmāyaṇa (Gorresio), v, 75, 8.

A adds तदुक्तम् । and quotes Sētubandha, v, 6. The text of this verse is so full of mistakes that I have to omit it.

^५ Pāṇ. v,

3, 35.

संक्षिपेरन्क्षण¹ इव² कथं दीर्घयामास्त्रियामाः³
 सर्वावस्थास्वहरपि कथं⁴ मन्दमन्दातपं स्यात् ।
 इत्थं चेत्तश्चदुलनयने दुर्लभप्रार्थनं मे
 गाढोष्माभिः⁵ कृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथाभिः ॥ १०५ ॥

हे चञ्चललोचने गाढोष्माभिस्तीव्रसंतापाभिस्त्वद्विरहचिन्ताभिर्मम मन
 इत्थं दुर्लभप्रार्थनं कृतम् । यद्यद्दुष्प्रापं तत्तदभिलषामीत्यर्थः । तथा हि
 दीर्घप्रहरास्त्रियामा निशा निमेष इव कथं नाम संक्षिपेरन्गच्छेयुः ।
 तथा योष्ममध्याह्नादिष्वपि सकलासु दशासु दिनमतिमृदुरविप्रभं कथं
 स्यादिति । एतच्च दुर्लभम् । न हि निखिला क्षणदा क्षणवत्क्षीयते । न च
 दिनं सर्वदा मन्दातपं भवति । गाढोष्माभिरिति डाबुभाभ्यामन्य-
 तरस्याम्⁶ । संक्षिपेरन्निति कर्मकर्तरि ॥ १०५ ॥

नन्वात्मानं⁷ बहु विगणयन्नात्मना नावलम्बे⁸
 तत्कल्याणि त्वमपि सुतरां⁹ मा गमः कातरत्वम् ।
 कस्यात्यन्तं¹⁰ सुखमुपनतं¹¹ दुःखमेकान्ततो वा
 नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ १०६ ॥

आत्मावस्थां प्रतिपाद्य संप्रति कर्तव्यतामाह । हे कल्याणि भद्रे तत्रापि
 नन्वात्मानं बहुविधं विगणयन्नात्मना नावलम्बे न । अपि त्ववलम्ब
 एव । पामीत्यर्थः । तत्त्वमपि प्रिये कातरत्वमधैर्यं सुतरामत्यर्थं मा गमो
 मा यासीः । यस्मात्कस्य संसारिणो नित्यं सुखमुपनतं घटितमेकान्ततो
 नियमेन दुःखं वा । यत एताः सुखसुखरूपा दशा अवस्थाश्चक्रनेमि-
 वत्कदाचिन्नीचैर्गच्छन्त्यधो यान्ति कदाचिन्नोपरि पृष्ठे । रथाङ्गधारा हि
 भ्रमन्ती क्रमेणाध उपरि च याति । तदुक्तम् । सुखं च दुःखं च भवाभवौ

¹ संक्षिपेत J, M, S. ² क्षणमिव J, D. ³ दीर्घयामा त्रियामा
 J, M, S. ⁴ च मे D. ⁵ गाढोष्माभिः J², S. ⁶ Pāṇ. iv, 1, 13.
⁷ न त्वात्मानं M, A, इत्यात्मानं D. ⁸ °त्वनेवावलम्बे J¹, M, S, D.
⁹ नितरां J¹, M, S. ¹⁰ कस्यैकान्तं J, M. ¹¹ °पगतं D.

च लाभाभाभी मरणं जीवितं, च । पर्यायशः सर्वमिह स्पृशन्ति
तस्माद्दीरो न प्रहृषेन्न शोचेत्¹ ॥ नन्वभिमुखीकरणे । मा गम इति
लुदित्वादङ्² ॥ १०६ ॥

सुखागमे कस्तव निश्चय इत्याह ।

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणी
मासानन्याङ्गमय³ चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावां विरहगुणितं⁴ तं तमात्माभिलाषं⁵
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥ १०७ ॥

कार्तिकशुक्लद्वादशां भुजगशयनाच्छेषतत्प्रादुत्थिते शार्ङ्गपाणी हरौ
मम शापान्तो भविष्यति । तदैव वर्षस्य परिपूर्णत्वात् । अतश्चाद्यारभ्य
मासचतुष्टयं लोचने मीलयित्वा यथाकथंचिन्नमयातिवाहय । ततः
पश्चात्संयोगे सति चिरकालगुणितं⁶ तीक्ष्णं⁷ तं तं नानाविधमात्मनो
ऽभिलाषं कामं परिपक्वशरदज्योत्स्नासु निशाखावां निर्वेक्ष्याव
उपभुञ्जावहे । लोचननिमीलनेनात्र यथातथात्वं लक्ष्यते ॥ १०७ ॥

इदानीं सुसष्टमभिज्ञानमाह ।

भूयश्चाह⁸ त्वमपि⁹ शयने कण्ठलम्बा पुरा मे
निद्रां गत्वा किमपि रुदती सस्वनं¹⁰ विप्रबुद्धा ।
सान्तर्ह्रासं कथितमसकृत्पृच्छतश्च¹¹ त्वया मे
दृष्टः स्वप्ने कितव रमयन्कामपि त्वं मयेति¹² ॥ १०८ ॥

स त्वत्प्रिय एतदुक्त्वा पुनरपि त्वामिदमाह । यथा पूर्वं भवती तल्पे
ममालिङ्ग्य सुप्ता केनापि निमित्तेन सशब्दं रुदती विप्रबुद्धा विनिद्रा
जाता । ततो रोदनहेतुमसकृत्पृच्छतो मम त्वयोक्तम् । हे कितव धूर्त

¹ From the *Mahābhārata*; see Böhtlingk's *Indische Sprüche*, No. 7068. ² Pāṇ. iii, 1, 55. ³ शेषाङ्गासाङ्गमय M, S, D.

⁴ ०गणितं M, S. ⁵ तमेवाभि० J. ⁶ Read probably विरहकाल०.

⁷ हीच A. ⁸ भूयश्चापि S, भूयश्चासि D. ⁹ त्वमसि J, S. ¹⁰ सस्वनं J, M, S, D. ¹¹ ०तो ऽसि J¹, ०तंक J². ¹² ०कामिनी कामपि त्वम् D.

कामपि वणितां रमयन्वाश्वमे मयावलोकितः । अत ईर्ष्याकोपेना-
हमबुदमिति ॥ १०८ ॥

एतस्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा
मा कौलीनादसितनयने मय्यविश्वासिनी भूः ।
स्नेहानाहुः किमपि विरहह्रासिनस्ते^१ ह्यभोगा-^२
दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति ॥ १०९ ॥

हे कुवलयोद्येतस्मादभिज्ञानदानान्मां स्वस्वमवेत्य कौलीनाल्लोकाप-
वादमात्राच्चयि त्वमविश्वासिनी निष्प्रत्यया मा भूः । तदेव कौलीनमाह ।
किमपि कुतोऽपि हेतोः स्नेहान्विरहह्रासिनो वियोगे तनूभवतो अना-
आहुः । यथा । प्रीतिः प्रवासाश्रयादिति^३ । एतच्चायुक्तम् । यस्मान्ते स्नेहा-
अभोगाद्धेतोरिष्टे वस्तुनीप्सितेऽर्थ उपचितरसाः सन्तः प्रेम्णो राशीभ-
वन्ति प्रीतिमयाः संपद्यन्ते । हृदयवल्लभविषये^४ वियोगवशात्सहस्रगुणः
स्नेहः संपद्यत^५ इत्यर्थः । त्वयि च मम या प्रीतिस्तां त्वमेव जानासि ।
कौलीनं लोकापवादः ॥ १०९ ॥

इत्थं संदेशमुक्त्वा प्रार्थनामभ्युपगमयितुमाह ।

कच्चित्सोम्य^६ व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वया मे
प्रत्याख्यातुं न^७ खलु भवतो धीरतां तर्कयामि^८ ।
निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः^९
प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव ॥ ११० ॥

हे सोम्य प्रियदर्शनैतन्निवृत्तकार्यं कच्चिन्नवता व्यवसितमङ्गीकृतं मम ।
अवश्यमत्र त्वया व्यवसायवता भाव्यम् । प्रत्याख्यातुमत्र तव धैर्यं न

^१ विरहे J, M, S; ध्वंसिनस्ते M, S, D. ^२ ऽभोगा° J, त्वभोगा°
M, S, ह्यभोग्या दृष्टे D. ^३ Bhartṛihari's *Nīṭisataka* (Böhtlingk's
Indische Sprüche, No. 2991). ^४ °वल्लभे विषय° A. ^५ सह A ;
cf. Nandargikar's Notes, p. 112, l. 2. ^६ °स्तोम्य J, M, S, B, D.
^७ प्रत्यादेशान्न J, M, S, प्रत्यादेष्टुं न D. ^८ कल्पयामि J, M, S.
^९ याचितं चात° A, B, C ; but see the commentary.

लक्षयामि । तथा हि त्वमर्थितः सन्नञ्जवन्नपि चातकेभ्यस्तोयं वितरसि ।
यस्मान्महतामर्थिष्वभिमतार्थसंपादनमेव प्रतीपवचनम् । महान्तो हि
कर्मणा ब्रुवन्ति न वचसा ॥ ११० ॥

स एवमुक्त्वा शिषमाह ।

एतत्कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्त्मनो^१ मे
सौहार्दाद्वा विधुर इति वा मय्यनुक्रोशबुद्ध्या ।
इष्टान्देशान्विचर जलद^२ प्रावृषा संभृतश्री-
र्मा भूदेवं क्षणमपि च ते^३ विद्युता विप्रयोगः ॥ १११ ॥

हे जलधरानुचितप्रार्थनावर्त्मनोऽनुरूपयाञ्जामार्गस्य ममैतत्संदेश-
हरणलक्षणं प्रियं विधाय ततस्त्वं वर्षाकालेऽर्जितदेहीन्नतिरभिमतं स्थानं
विचर भ्रम । कुतो विधाय । स्नेहेन प्रीत्या । स्नेहाभावश्चेत्तद्विधुरो
दुःखितोऽयमिति मयि कृपाधिया वा । किं वज्रना । एवमनेन प्रकारेण
मद्वत्तवापि निमेषमपि तडित्प्रियया विरहो मा भूदिति भद्रम् ॥ १११ ॥

इति राजानकानन्ददेवात्मज-

परमात्मचिह्नापरनाम-

वक्त्रभदेवविरचिता

मेघदूतविवृतिः

समाप्ता ॥

^१ °चितं प्रार्थनादात्मनो J, M, °चितप्रार्थनावर्तिनो S. ^२ °शाञ्जलद
विचर M. ^३ सखे J.

APPENDIX

SPURIOUS VERSES

In this list the following additional abbreviations are used :—

G = Gildemeister.	T = Tanjur.
N = <i>Nēmidūta</i> .	V = <i>Vidyullatā</i> .
P = Pánabokke.	W = Wilson.
Mi. = Īśvarachandra's	} edition of Mallinātha.
Mn. = Nandargikar's	
Mp. = Parab's	
Mt. = Telugu	

I

This verse is quoted as a doubtful variant of verse 17 and commented on by Vallabhadēva. His commentary, which follows the commentary on verse 17, is printed below. The same verse forms part of the text of W (verse 19), but is pronounced spurious by G (p. 44 f.). It is translated in T (verse 18) and utilised in N (verse 18). See also Mn., p. 115; Mi., p. 112; Mp., p. 15; J, p. 105.

एतदनुकारी¹ क्वचिदयमपि श्लोको विद्यते ।

अध्वक्लान्तं प्रतिमुखगतं सानुमानाम्बकूट-²

स्तुङ्गेन त्वां जलद शिरसा वक्ष्यति स्थाघमानः ।

आसारेण त्वमपि शमयेस्तस्य नैदाघममिं

सत्कारार्द्रः³ फलति नचिरेणोपकारो महत्सु ॥

त्वां पथि आन्तं संमुखगतमाम्बकूटाख्यः सानुमानुद्धेन शिरसा स्थाघया
वक्ष्यति । त्वमपि तस्य वेगवर्षेण दावानसं निर्वापयेः । यस्याम्बहापुरुषेषु

¹ The pronoun *etat* refers to verse 17.
T, W, S.

³ सत्कारार्द्रः D, N, W, G, S.

² सानुमानाधि०

सत्कारार्द्रः पूषार्द्र उपकारो यो विधीयते सोऽचिरेणैव फलिष्यति ।
अथ महत्त्वं मेघस्य । पूर्वच तु पर्वतस्य¹ । सर्वोन्नतोऽपि जलधरोऽत्र
विश्राम्यतीत्यद्रेः स्थाघात्र ॥

II

Verse 23 of W, T, and N; verse 22 of G, P, Mn., and Mt.;
Mi., p. 114; Mp., p. 17 f.; J, p. 105; V, p. 176. Mallinātha
pronounces it *prakshipta*.

अम्भोबिन्दुग्रहणचतुरांश्चातकान्वीक्षमाणाः
श्रेणीभूताः परिगणनया निर्दिशन्तो बलाकाः² ।
त्वामासाद्य स्तनितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः
सोत्कम्पानि³ प्रियसहचरोसंभ्रमालिङ्गितानि⁴ ॥

III

Verse 34 of N; verse 33 of J, Mn., and Mt.; Mi., p. 117;
Mp., p. 26; V, p. 176 f. Mallinātha declares iii, iv, and v
prakshipta.

हारांस्तारांस्तरलगुटिकान्कोटिशः⁵ शङ्खशुक्तीः
शष्पश्यामान्मरकतमणीनुन्मयूखप्ररोहान् ।
दृष्ट्वा यस्यां विपणिरचितान्विद्रुमाणां च भङ्गा-
न्संलक्ष्यन्ते सलिलनिधयस्तोयमात्रावशेषाः ॥

IV

Verse 32 of J; verse 35 of N; verse 34 of Mn. and Mt.;
Mi., p. 117; Mp., p. 26; V, p. 177.

प्रद्योतस्य प्रियदुहितरं वत्सराजोऽत्र जहे
हैमं तालद्रुमवनमभूदत्र तस्यैव राज्ञः ।

¹ See verse 17. ² Cf. verse 10. ³ सोत्कम्पानि N, Mn., Mt.

⁴ Cf. the fine verse i, 50 of Māgha. ⁵ °घटिका° J¹, °घुटिका° J².

अचोद्भान्तः किल नलगिरिः स्तम्भमुत्पाद्य दर्पा-
दित्यागन्तून्मयति जनो यच्च बन्धूनभिज्ञः¹ ॥

V

Verse 78 of J; verse 69 of N; verse 35 of Mn. and Mt.;
Mi., p. 118; Mp., p. 27; V, p. 178.

पत्नश्चामा² दिनकरहयस्पर्धिनो यच्च वाहाः
शैलोदयास्त्वमिव करिणो वृष्टिमन्तः प्रभेदात्³ ।
योधाययः प्रतिदशमुखं संयुगे तस्थिवांसः
प्रत्यादिष्टाभरणरुचयश्चन्द्रहासव्रणाङ्कैः ॥

VI

Verse 67 of P; verse 77 of N; verse 70 of J, Mn., and Mt.;
Mi., p. 127; Mp., p. 51; V, p. 179. Mallinātha considers vi
and vii *prakshipta*.

यचोन्मत्तभ्रमरमुखराः⁴ पादपा नित्यपुष्पा
हंसश्रेणीरचितरशना⁵ नित्यपद्मा नलिन्यः ।
केकोत्कण्ठा भवनशिखिनो नित्यभास्वत्कलापा
नित्यज्योत्स्नाप्रतिहततमोवृत्तिरम्याः⁶ प्रदोषाः ॥

VII

Verse 68 of P; verse 69 of J; verse 70 of N; verse 71 of
Mn. and Mt.; Mi., p. 127; Mp., p. 52; V, p. 180.

आनन्दोत्थं नयनसलिलं यच्च नान्यैर्निमित्तै-
र्नान्यस्तापः कुसुमशरजादिष्टसंयोगसाध्यात् ।

¹ Cf. verse 30. ² शष्पश्चामा D. ³ पयोदाः D. ⁴ यचासन्न° J²;
°निकराः J. ⁵ °रसना J, P. ⁶ °ज्योत्स्नाः प्रति° M, P, N.

नाथन्यच प्रणयकलहाद्विप्रयोगोपपत्ति-¹
विज्ञेशानां न खलु च² वयो यौवनादन्यदस्ति ॥

VIII

Verse 70 of P; verse 75 of J; verse 78 of N; verse 73 of Mn. and Mt.; verse 67 of Mi. and Mp.; V, p. 180. Īśvara-chandra pronounces viii, ix, and x *prakshipta*.

मन्दाकिन्याः सलिलशिशिरैः³ सेव्यमाना मरुद्भि-
र्मन्दाराणामनुतटरुहां⁴ छायाया वारितोष्णाः ।
अन्वेष्टयैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः
संक्रोडन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यच कन्याः ॥

IX

Verse 74 of P; verse 76 of J and N; verse 77 of Mn. and Mt.; verse 71 of Mi. and Mp.; V, p. 181.

अक्षय्यान्तर्भवननिधयः⁵ प्रत्यहं रक्तकरै-
रुद्गायद्भिर्धनपतियशः किंनरैर्यच सार्धम् ।
वैभ्राजाख्यं विबुधवनितावारमुख्यासहाया
बद्धालापा⁶ बहिरुपवनं कामिनो निर्विशन्ति ॥

X

Verse 77 of J and P; verse 79 of N; verse 80 of Mn. and Mt.; verse 74 of Mi. and Mp.; V, p. 183.

वासश्चित्रं⁷ मधु नयनयोर्विभ्रमादेशदक्षं
पुष्पोद्भेदं सह किसलयैर्भूषणानां विकल्पम्⁸ ।

¹ नाथन्यस्यात्प्रणय० M, P, S.

² न च खलु D, M, P, N, S.

³ पयसि शिशिरैः Mi., S.

⁴ ०राणां तटवनरुहां J.

⁵ अक्षीयान्त० D.

⁶ मध्वापात्रं D, बद्धापात्रा J², बद्धापात्रं N.

⁷ वासः चीमं J².

⁸ विकल्पान् D, M, P, S.

लाक्षारागं चरणकमलन्यासयोग्यं च यस्या-
मेकः¹ सूते सकलमबलामण्डनं कल्पवृक्षः ॥

XI

Verse 92 of T. Text in G, p. 49; Mn., p. 115; Mi., p. 135; Mp., p. 68.

स्निग्धाः सख्यः क्षणमपि² दिवा तां न मोक्ष्यन्ति तन्वी-
मेकप्रस्था भवति हि जगत्यङ्गनानां प्रवृत्तिः ।
स त्वं राचौ जलद शयनासन्नवातायनस्थः
कान्तां सुप्ते सति परिजने वीतनिद्रामुपेयाः³ ॥

XII

Verse 93 of T. Text in G, p. 49; Mn., p. 115; Mi., p. 137; Mp., p. 68.

अन्वेष्टव्यामवनिशयने संनिकीर्णैकपाश्र्वा⁴
तत्पर्यन्तप्रगलितलवैश्छिन्नहारैरिवासैः⁵ ।
भूयो भूयः कठिनविषमां सारयन्ती⁶ कपोला-
दामोक्तव्यामयमितनखेनैकवेणी करेण⁷ ॥

XIII

Verse 104 of G; verse 105 of W; verse 106 of T; verse 112 of N; verse 114 of Mt.; Mn., p. 115; Mi., p. 143; Mp., p. 79; J, p. 105.

धारासिक्तस्थलसुरभिणस्त्वन्मुखस्यास्य बाले
दूरीभूतं प्रतनुमपि मां पञ्चबाणः क्षिणोति ।

¹ यस्मिन्नेकः J. ² कथमपि Mn., Mp., G. ³ Cf. verse 86.
⁴ Cf. verse 87. ⁵ तत्पर्यङ्कः Mn., Mi., Mp., G, S. ⁶ सादयन्ती
Mp., G. ⁷ Cf. verse 85.

घर्मान्तेऽस्मिन्विगणय¹ कथं वासराणि व्रजेयु-
र्दिकंसंस्कृतप्रविततघनव्यस्तसूर्यातपानि² ॥

This verse is thus commented on in Mt. :—

धाराभिद्दकधाराभिः सिक्तं यत्स्वल्पं भूस्तदिव सुरभिः परिमल-
वतस्त्वल्बुखस्य त्वदाननस्य दूरीभूतं दूरस्थम् । अत एव प्रतनुमतिरुत्तमम् ।
तथाभूतमपि मां पञ्चबाणः । पञ्च बाणाः शरा अरविन्दादयो यस्य सः ।
मन्मथः चिणोति बाधते । चिणोतेर्लट् । घर्मान्ते वै घोष्मान्ते तु ।
वर्षाकाले स्विन्नार्थः । दिशु सम्यक् सक्ताः संसक्ता अप्रविरला मेदुरास्य ये
घना मेघाक्षीरव्यक्तः सूर्यस्यातपो येषु तानि वासराणि कथं केन प्रकारेण
व्रजेयुर्गच्छेयुर्बत कष्टं वद ब्रूहि ॥

XIV

Verse 110 of S; verse 114 of W; verse 115 of T; verse 116 of P; verse 118 of J; verse 121 of N; verse 119 of Mn.; verse 120 of Mt.; verse 113 of Mi. and Mp. This clumsy verse, which spoils the effect of the whole poem, is made up of reminiscences from verses 90, 52, 109, and 11 of the text. G (p. 51 f.) and V (p. 184) are therefore quite correct in stamping it as an interpolation.

आश्वास्यैवं³ प्रथमविरहोदयशोकां⁴ सखी ते
शैलादाशु चिनयनवृषोत्खातकूटान्निवृत्तः⁵ ।
साभिज्ञानप्रहितकुशलैस्तद्वचोभिर्ममापि⁶
प्रातःकुन्दप्रसवशिथिलं⁷ जीवितं धारयेथाः⁸ ॥

¹ घर्मान्ते वै वद बत Mt., S. ² °सक्तप्रविरल° N, °सक्ताप्रविरल-
घनाव्यक्त° Mt., S. ³ आश्वासीनां J, W, G. ⁴ °विरहादुदयशोकां
D, W, G, °विरहे शोकदृष्टां J. ⁵ तस्माद्रेस्त्रि° J, शैलादस्मात्त-
चिनयन° W, G. ⁶ साभिज्ञानं J¹, Mt.; प्रहितवचनैस्तच्च युक्तैर्ममापि J.
⁷ प्रायः D. ⁸ धारयेदम् J.

XV

Text in Mn., p. 115. This and the three following verses (xvi to xviii) were added by some realists at the end of the poem.

इत्याख्याते¹ सुरपतिसखः² शैलकुल्यापुरीषु
स्थित्वा स्थित्वा धनपतिपुरी वासैः कैश्चिदाप ।
मत्वागारं कनकरुचिरं लक्ष्मणैः पूर्वमुक्तै-
स्तस्योत्सङ्गै³ क्षितितलगतं तां च दीनां ददर्श ॥

XVI

Text in Mn., p. 115 ; Mp., p. 87 ; J, p. 105 f. ; *Giornale della Soc. As. Ital.*, vol. xviii, p. 330.

तस्मादद्रेर्निगदितपथः⁴ शीघ्रमेत्यालकायां
यक्षागारं विगलितनिभं दृष्टचिह्नैर्विदिता⁵ ।
यत्संदिष्टं प्रणयमधुरं गुह्यकेन प्रयत्ना-
त्तन्नेहिन्याः सकलमवदत्कामरूपी⁶ पयोदः ॥

XVII

Verse 124 of N ; verse 123 of Mt. ; Mn., p. 116 ; Mi., p. 148 ; Mp., p. 87 ; J, p. 106.

तत्संदेशं⁷ जलधरवरो दिव्यवाचा चक्षुः
प्राणांस्तस्या जनहितरवो⁸ रक्षितुं यक्षवध्वाः ।
प्रायोदन्तं प्रमुदितमनाः सापि तस्थौ स्वभर्तुः
केषां न स्यादभिमतफला⁹ प्रार्थना ह्युत्तमेषु¹⁰ ॥

¹ Cf. verse 97. ² Cf. verse 6. ³ Cf. verse 63. ⁴ °जदि-
तुमथो Mp., J, तस्मादेभिर्निगदितपथः D. ⁵ °भुवं दिष्ट° D.
⁶ °मगद° D. ⁷ तं संदेशं D, Mn., Mp.¹, J. ⁸ °रतो A, Mn.,
Mi., Mp., J, °तरो D. ⁹ °फल° A, D, स्यादवितथफला Mi., S.
¹⁰ प्रार्थनाभ्युत्तमेषु Mi., S.

This verse is commented on in Mt. as follows :—

अलधरवरः । पुष्कलावर्तकानां वंशे जातत्वाज्जलधराणां वरः श्रेष्ठो मेघः । तस्या यक्षवध्वाः प्राणानसूनुषितुम् । जनाय हित इष्टः । ओन्नयोर्मधुर इति यावत् । रवो ध्वनिर्यस्य । तथाभूतः संस्तस्य यक्षस्य संदेशं वाचिकं पूर्वोक्तम् । संदेशवाग्वाचिकं स्यादित्यमरः । दिव्यवाचा । दिवि भवा दिव्या देवाः । तेषां वाक् । तथा च चक्ष उक्तवान् । चक्षिणो लिट् । कामरूपं मधोन इति पूर्वं यक्षेणैवोक्तत्वात्तदानीं मेघो देवाकारो-भूय¹ तादृश्याचा यक्षसंदेशं यक्षवध्वा उवाचेत्यर्थः । सा यक्षवधूरपि स्वभर्तृदन्तं कुशलस्यागमनस्य च वार्त्तां प्राप्य । श्रुत्येत्यर्थः । प्रमुदितमनाः संदृष्टचित्ता सती तस्यावतिष्ठत् । तथा ह्युत्तमेषु केषां प्रार्थनाभिमत-फला न स्यात् । उत्तमेषु पुरुषेषु सर्वेषां प्रार्थनाभिमतफला स्यादेवेत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपो ऽर्थान्तरन्यासः ॥

XVIII

Verse 116 of W; verse 125 of N; verse 124 of Mt.; Mn., p. 116; Mi., p. 148; Mp., p. 87; G, p. 52; J, p. 106. It is quoted in Mahēndra's commentary on Hēmachandra's *Anēkārtha-saṃgraha*, edited by Professor Zachariae, p. 32, l. 6.

श्रुत्वा वार्त्तां जलदकथितां तां धनेशोऽपि सद्यः
शापस्यान्तं सदयहृदयः संविधायास्तकोपः²
संयोज्यैतौ विगलितशुचौ³ दंपती हृष्टचित्तौ
भोगानिष्टानविरतमुखं भोजयामास⁴ शश्वत्⁵ ॥

In Mt. this verse is thus commented on :—

धनेशः कुबेरोऽपि जलदकथिताम् । जलमुदकं संतापसंतप्ताय ददातीति जलदः । अनेनास्त्रं परोपकारित्वं स्पष्टीकृतम् । जलदेन कथिता-मुक्तां तां तादृशीम् । सदैव्यामिति यावत् । वार्त्तां यक्षस्य वार्त्तां श्रुत्वा

¹ भूत्वा Mt.

² संविधाया° Mt.

³ Cf. verse 85.

⁴ सुखान् D, नभिमतसुखान्प्रापयामास Mt., Mi., S.

⁵ भूयः Mt.

सद्यो यच्चवार्त्ताश्रवणकाल एव सदयहृदयो दयासहितचित्तः । अत
 एवास्तकीपः प्रनष्टयच्चविषयकरोषः सञ्ज्ञापस्थान्तमवसानं संनिधाय
 संनिहितं¹ ह्रत्वा । कतिचिद्दिनान्यवशिष्टान्यप्यविगण्येत्यर्थः । विगलित-
 शुचौ निवृत्तव्यसगौ । अत एव हृष्टचित्तौ संतुष्टमानसावेतौ पूर्वोक्तौ
 दंपती । आथा च पतिस्य दंपती । आथाशब्दस्य अभावो दंभावश्च
 निपात्यते । संयोज्याभिमतसुखान् । अभिमतं सुखं येषु तान् । अत
 एवेष्टानिच्छाविषयीभूताभोगाभूयः पुनरपि पूर्ववत्प्रापयामास गमया-
 मास ॥

XIX

Mn., p. 116, and *Giornate della Soc. As. Ital.*, vol. xviii, p. 330.
 The second and third lines of this very poor verse seem to form
 a parenthesis.

इत्थंभूतं सुरचितपदं² मेघदूताभिधानं
 कामक्रीडाविरहितजने विप्रयोगे³ विनोदः ।
 मेघस्यास्मिन्नतिनिपुणता बुद्धिभावः कवीनां
 नत्वार्यायाश्चरणकमलं कालिदासश्चकार ॥

¹ ०हित Mt. ² सुचरितपदं Mn. The word काव्यं has to be
 supplied. ³ ०युक्ते Mn.

VOCABULARY

अ

अ (negative prefix), not, 5.
अंगुक् *n.* fine cloth or garment, 62.
अंस *m.* the shoulder, 59.
अचक्ष्य imperishable, inexhaustible, ix.
अगम्य inaccessible, out of reach, 100.
अगार *n.* a house, 72, xv, xvi.
अग्नि *m.* fire, i.
अग्र first, 35; *n.* top, summit, 15, 64.
अग्रणी taking the lead, foremost, best, v.
अग्रभूमि *f.* the top-floor, uppermost story, 68.
अङ्क *m.* a mark, sign, characteristic, 49, v; burden, 83.
अङ्कित marked, impressed, 9, 32.
अङ्ग *n.* a limb, the body, 19, 31, 67, 99, 101, 104.
अङ्गना *f.* a woman, 11, 14, 69, 84, xi.
अचक्ष *m.* a mountain, 18, 52.
अचिरात् *ind.* ere long, soon, speedily, 90.
अचेतन insentient, inanimate, 5.
अच्छ transparent, clear, pure, 51.
अञ्जन *n.* collyrium, 59, 92.
अट्टहास *m.* loud laughter, 58.

अतस् *ind.* therefore, 39, 86.
अतिक्रम to pass by, 57.
अतिक्रान्त transgressed, passed beyond, 100.
अतितराम् *ind.* very much, exceedingly, 15.
अतिथि *m.* a guest, 58.
अतिनिपुणता *f.* great skilfulness, xix.
अतीत passed away, gone abroad, absent, 29.
अत्यन्त perpetual, 106
अत्यादित्य surpassing the sun, 43.
अत्र *ind.* here, 75, iv.
अद् that, 9.
अद्रि *m.* a mountain, 2, 14, 44, 59, xvi.
अधम very low or base, 6.
अधर *m.* the lower lip, the lip, 88.
अधरौष्ठ *m.* the lower lip, 79, 81.
अधस् *ind.* below, 48.
अधिकसुरभि very fragrant, 21.
अधिकार *m.* office, duty, 1.
अधिगुण possessing superior qualities, 6.
अधिवस (*pres.* अधिवसति), to stay or settle on, resort to, 25.
अधीन dependent, 8.

अधुना *ind.* now, 77.

अध्यास् (*pres.* अध्यासते), to sit on, resort to, 76.

अध्वन् *m.* a way, journey, 32, 38, 45, i.

अध्वयम *m.* the fatigue of a journey, 17, 52.

अनतिप्रौढ not quite full-grown, young, tender, 76.

अनभिज्ञ unacquainted with, ignorant of, 16.

अनल्प not small, great, 39.

अनिभृत immodest, bold, 69.

अनिल *m.* wind, breeze, 20, 56, 95.

अनु *ind.* after, 13.

अनुकच्छम् *ind.* near the banks, 21.

अनुकनखलम् *ind.* near Kanakhala (*Ind. Ant.*, vol. xxxiv, p. 179), 50.

अनुकूल favourable, suitable, 10, 13; agreeable, pleasing, 31.

अनुकृति *f.* imitation, likeness, disguise, 68.

अनुक्रोश *m.* compassion, 111.

अनुग following, 47.

अनुचर *m.* a follower, servant, 3.

अनुचित improper, unusual, 111.

अनुतटबहू growing along the banks, viii.

अनुविद्ध interwoven or adorned with, 65.

अनुसृ (*pres.* अनुसरति), to go to, 30.

अन्त *m.* end, 8, 85, 93, 107, xviii.

अन्तःसार full of water, powerful, rich, 20.

अन्तःस्वच्छ quite pure of mind, 49.

अन्तर् *ind.* within, in the interior, 60, 61.

अन्तरात्मन् *m.* the soul, heart, 32, 91.

अन्तर्भवन within or into the house, 78, ix.

अन्तर्वाप्य restraining his tears, 3.

अन्तर्स्थोय containing water, 64.

अन्य another, 8, 34, vii; the other, 75; remaining, 107.

अन्यत्र *ind.* elsewhere, otherwise, except, vii.

अन्यथावृत्ति altered, agitated, 3.

अन्यरूप having another form, changed in appearance, disfigured, 80

अन्वास् to serve, worship (to sit behind, Mall.), 94.

अन्वेष्टव्य to be searched for, viii, xii.

अप *f. pl.* water, 49.

अपगम *m.* removal, cessation, 67.

अपनयन *n.* removing, wiping, 26.

अपाङ्ग *m.* the outer corner of the eye, 44; a glance or side-look, 92.

अपाय *m.* departure, setting, 77.

अपि *ind.* also, even, although, 3, 8, 17, 22, 34, 39, 40, 46, 49, 69, 73, 83, 87, 91, 92, 100, 102, 105, 106, 108, 110, 111, i, vii, xi, xiii, xiv, xvii, xviii.

अपेक्षा *f.* consideration of, regard to, 17.

अवल weak, feeble, 91.

अवला *f.* a woman, wife, 2, 96, 98, x.

अभिला *f.* splendour, beauty, 77.

अभिगम *m.* approaching, visit, 49.

अभिज्ञ knowing, well-informed, iv.

अभिज्ञान *n.* a sign, token, 109.

अभिधान *n.* name, title, xix.

अभिनव quite new or fresh, 95.

अभिमत desired, loved, dear, 49 ; *n.* desire, wish, xvii.

अभिमुखम् *ind.* facing, straight, 69 ; towards, 89.

अभिराम charming, beautiful, 51.

अभिलाष *m.* desire, wish, 107.

अभिलाषिन् desiring, longing for, 75.

अभिलीन clinging to, resting on, covering, 36.

अभिविच् (*pres.* अभिविचति), to sprinkle, cover, 48.

अभिसृ (*pres.* अभिसरति), to go towards, 57.

अभी (*pres.* अभ्येति), to approach, enter, 34.

अभोग *m.* absence of enjoyment, 109.

अभ्यन्तर familiar with ; *n.* interior, inside, 28.

अभ्यसूया *f.* indignation, anger, 39.

अभ्युद्यत rising, undertaking, engaged in, 57.

अभ्युपेत agreed to, promised, 38.

अश्र *n.* a cloud, 63.

अश्लिह licking or touching the clouds, 64.

अमर *m.* an immortal, god, 18, viii.

अमरधनुस् *n.* the rainbow, 72.

अमृत *n.* nectar, 89.

अमोघ unfailing, effectual, 71.

अम्बुवाह *m.* a cloud, 96.

अम्बुस *n.* water, 51, ii.

अम्बोज *n.* a lotus-flower, 62.

अयमित untrimmed, 85, xii.

अरव *n.* a forest, 21.

अर्घ *m.* a respectful oblation, worship, 4.

अर्चिस्तुक् (high with rays or light), brilliant, 69.

अर्थ *m.* object, contents, 5 ; matter, business, 110.

अर्थकृत्वा *f.* (०कृत् *n.* Vall.), carrying out a design or wish, 38.

अर्थम् *ind.* for the sake of, for, 22.

अर्थित्व *n.* condition of a suppliant, 6

अर्थिन् desirous of, 4.

अर्धवृद्ध half grown or developed, 21.

अर्धेन्दुमौलि *m.* (bearing the half-moon on his crest), N. of Śiva, 55.

अर्ह (*pres.* अर्हति), to be entitled to, be pleased, must, ought, 40, 53, 78.

अलक *m. n.* a curl, lock, hair, 8, 63, 65, 70, 88, 92.

अलका *f.* N. of Kuvēra's city, 7, 63, xvi.

अलङ्घ्य not to be crossed or seized, 54.

अलम् *ind.* completely, 53; able, 64.

अलस slow, 79.

अल्पाव्य very slight, 78.

अवकाश *m.* place, room, access, 87.

अवकीर्ण covered, 54.

अवतीर्ण descended, 50.

अवधि *m.* limit, period, 84.

अवधूत shaken, waved, 35.

अवनत bending or stooping down, 46.

अवनि *f.* the earth, ground, floor, 86, xii.

अवन्ति *m. pl.* N. of a people and country, 30

अवन्ध not barren, fruitful, 12.

अवलम्ब (*pres.* अवलम्बते), to support, keep alive, 106.

अवलम्ब hanging down from, resting on, attached to, 67.

अवलेह *m.* licking, seizing, 14

अवशेष *n.* rest, remainder, iii.

अवश्यम् *ind.* certainly, surely, 11, 61, 91.

अवस्था *f.* state, condition, 18, 29; season, time, 105.

अवहित attentive, 97.

अविकल unimpaired, entire, full, 24, 34.

अविधवा *f.* not a widow, a woman whose husband is living, 96.

अविरत unceasing, continual, 99, xviii.

अविश्वासिन् mistrustful, suspicious, 109.

अविहत unimpeded, 11.

अव्यापन्न not perished, yet alive, 11, 98.

अशरण helpless, 105.

अशिशिरता *f.* heat, 81.

अशोक *m.* the tree *Jonesia Asoka*, 75.

अस् (*pres.* अस्ति), to be, become, exist, 7, 8, 26, 27, 39, 51, 54, 56, 58, 59, 61, 79, 94, 101, 105, vii, xi, xvii.

असकलव्यक्ति not all visible, partly hidden, 81.

असकृत् *ind.* often, repeatedly, 85, 91, 108.

असहन unable to endure or tolerate, 54.

असित black, 109.

अस्त laid aside, given up, ceased, xviii.

अस्तंगमित caused to set, destroyed, 1

अस्थान *n.* a wrong or unusual place, 51.

अस्मदीय our, 72.

अस्मात् *ind.* therefore, thence, 90.

अस्र *n.* a tear, 39, 91, 102, xii.
 अस्रद्ग्व shedding tears, 99.
 अस्रु *n.* a tear, 88, 103.

अह् (perf. आह used as pres.),
 to say, speak, 100, 108, 109.
 अह्न *n.* a day, 86, 89, 105.

आ

आ *ind.* as far as, 12.
 आकाङ्क्ष (pres. आकाङ्क्षति), to
 desire, long for, 87.
 आकाश *n.* air, empty space, 103.
 आकुल full, covered, 23; agitated,
 shaken, 92.
 आशिप् (pres. आशिपति), to
 draw away, remove, 69.
 आश्विण *m.* N. of the god
 Indra, 15.
 आख्या *f.* name, 25, ix.
 आख्यात told, spoken, 97, xv.
 आगण्डमन्त्र hanging down as
 far as the cheeks, 88.
 आगत come, 96.
 आगन्तु arriving from abroad,
 visiting, iv.
 आघ्रा to smell, 21.
 आतप *m.* heat, sunshine, 105, xiii.
 आत्मन् *m.* self, person, body, 40,
 43, 47, 98, 102, 106, 107.
 आदा (pres. आदत्ते), to take,
 drink, 20, 46, 62.
 आदेश *m.* teaching, instruction, x.
 आद्य first, 28, 79, 85.
 आधान *n.* production, 3.
 आधि *m.* mental pain, anxiety, 87.
 आनन *n.* the face, 65, 100.

आनन्द *m.* joy, pleasure, vii.
 आप to reach, xv.
 आपद् to come to, attain, 15.
 आपन्न afflicted, distressed, 53.
 आमङ्क (pres. आपुङ्क्षते), to bid
 farewell, 9.
 आवद्ध tied, formed, 10.
 आभरण *n.* ornament, 91, v.
 आभा *f.* splendour, resemblance,
 59
 आभोग *m.* curve, circumference,
 expanse, surface, 85.
 आमङ्ग slightly deep (very
 pleasant, Vall.), 34
 आमुच् to throw, cast, 35.
 आमोक्तव्य to be untied, xii.
 आमोद *m.* fragrance, scent, 31.
 आसकूट *m.* N. of a mountain,
 17, i.
 आयत्त depending on, 16.
 आयाम *m.* stretching out, ex-
 pansion, 57
 आयुष्मत् long-lived, you, 98.
 आरम्भ *m.* undertaking, beginning.
 36, 54, 84; building, 23;
 occupation, function, 71.
 आराध *caus.* to propitiate, wor-
 ship, 45.

आरुह to mount, ascend, 16.
आरुढ mounted, risen, 8, 18.
आरोह्य *n.* ascending, 60.
आर्त pained, afflicted, 5.
आर्ति *f.* pain, distress, 53.
आर्द्र wet, moist, 43, 83; bloody, 36; soft, tender, 91; overflowing with, full of, i.
आर्या *f.* N. of Śiva's consort, xix.
आसम्भन *n.* sustaining, 4.
आसन्न *m.* slaughter, immolation, 45.
आसिख to draw, paint, 102.
आसिङ्ग to embrace, 9, 104.
आसिङ्गन *n.* an embrace, 67.
आसिङ्गित *n. id.*, ii.
आसिप to besmear, cover, 102.
आसी *f.* a row, line, swarm, 78.
आसेख *n.* painting, picture, 68.
आलोक *m.* range of sight, 82; light, 37.
आवर्त *m.* a whirlpool, eddy, 28.
आविर्भूत appeared, arisen, 21.
आवृत् *caus.* to turn, fix, cast, 46.
आशाबन्ध *m.* the band of hope; a spider's web, 11.

आशास्य to be wished for, 98.
आशु *ind.* quickly, fast, 22, 39, xiv.
आश्रम *m. n.* a hermitage, penance-grove, 1, 98.
आसिष्ट embraced, clung to, 2.
आसेष *m.* an embrace, 3, 103.
आश्वस् (*pres.* आश्वसति), to recover breath, take courage, 8; *caus.* to comfort, cheer up, xiv.
आषाढ *m.* N. of a month (June-July), 2.
आस (*pres.* आसते), to sit, lie, 52.
आसद् *caus.* to approach, reach, 34; obtain, receive, ii.
आसन्न approached, near, 23, 86, 92, xi.
आसार *m.* a heavy shower, 17, 43, i.
आसेष् (*pres.* आसेवते), to enjoy, 66.
आसद् *caus.* to taste, enjoy, 84.
आसाद *m.* taste, relish, charm, 41.
आहत beaten, 66.

इ

इ to go to, reach, attain to, 92
इच्छा *f.* wish, desire, 36, 88.
इति *ind.* thus, 5, 14, 16, 33, 74, 82, 87, 92, 97, 104, 108, 111, iv, xv.

इत्यम् *ind. id.*, 105.
इत्यंभूत become thus, reduced to such a condition, 90; running thus, xix.
इदम् this, 10, 14, 32, 55, 60,

73, 75, 77, 80, 93, 94, 97, 100, 104, 110. xiii, xix.	51, 56, 57, 58, 59, 63, 68, 79, 80, 87, 88, 89, 97, 105, v, xii.
इन्दु <i>m.</i> the moon, 50, 81, 89.	इष्ट (<i>pres.</i> इच्छति), to wish, endeavour, 102.
इन्द्रनील <i>m.</i> a sapphire, 46, 74.	इष्ट desired, beloved, 109, 111, xviii; <i>m.</i> a beloved person, vii.
इव <i>ind.</i> like, as, 8, 15, 18, 19, 24, 25, 30, 31, 40, 41, 46, 48, 50,	

इ

इप्सित desired, 110.

इक्षर *m.* a lord, 7.

उ

उक्त said, spoken, told, 90, xv.	उत्काषण <i>n.</i> tearing or ploughing up, 16.
उच्चैस् <i>ind.</i> high, lofty, raised, magnanimous, 17, 36, 63.	उत्थेप <i>m.</i> uplifting, raising, 47.
उच्छिखिन्ध see उत्सिखिन्ध.	उत्खात dug or torn up, 52, xiv.
उच्छून् swollen, 81.	उत्तम best, beautiful, 66; <i>m.</i> an eminent or great man, 53, xvii.
उच्छ्राय <i>m.</i> elevation, height, 58.	उत्तराशा <i>f.</i> the northern direc- tion, 27.
उच्छ्रसन <i>n.</i> opening, untying, 69.	उत्तरेण <i>ind.</i> northward, 16; to the north of, 72.
उच्छ्रसित breathing out, sighing, 97; blooming, refreshed, 42.	उत्तु to cross, 47.
उच्छ्वास <i>m.</i> a sigh, 99.	उत्थ arising from, vii.
उच्छ्वासित loosened, severed, cracked, 58; out of breath, pressed, troubled, 67.	उत्था <i>caus.</i> to arouse, awaken, 95.
उच्छ्वासिन् sighing, 99.	उत्थित risen, 107.
उज्जयिनी <i>f.</i> the city of Ujjain, 27.	उत्पद् <i>caus.</i> to tear out, iv.
उत्क longing for, 12.	उत्पत् (<i>pres.</i> उत्पत्ति), to mount up, rise, 14.
उत्काह raising or extending the neck, vi.	उत्पद् <i>caus.</i> to produce, cause, 68.
उत्काह्य <i>f.</i> longing, 80, 97, 99, 100.	उत्पश्य (<i>pres.</i> उत्पश्यति), to fancy, imagine, 22, 59; think of, recollect, 101.
उत्कण्ठित longing, 99.	
उत्कम्प <i>m.</i> trembling, shaking, 70	

उत्पीड *m.* flow, stream, 87.
 उत्सङ्ग *m.* the lap, 83; side, slope, 63; surface, top, 91; roof, 27; interior, xv.
 उत्साह *m.* power, effort, exertion, 14.
 उत्सिलिन्ध्र¹ on which the flowers of the plantain-tree are produced or have appeared, 12.
 उत्सुक longing for, 96.
 उत्सेक *m.* overflow, excess, 54.
 उदक *n.* water, 1.
 उदय high, tall, v; fierce, intense, xiv.
 उदङ्मुख facing the north, 14.
 उदच् northern, 57.
 उदन *m.* news, tidings, 97; xvii.
 उदय *m.* rise, 70.
 उदयन *m.* N. of a king of Vatsa, 30.
 उन्नारिन् emitting, discharging, 25.
 उन्नीर्ण discharged, issued, 32.
 उन्नृहीत lifted up, 8
 उन्नै (*pres.* उन्नायति), to sing aloud, 83, ix.
 उहाम unrestrained, violent, 25.
 उद्धूत shaken off, removed, destroyed, 55.
 उन्नेद *m.* sprouting, appearance, x.

उद्भ्रान्त jumped up, roaming about, iv.
 उद्यान *n.* a grove, garden, 7, 26, 33.
 उद्दर्तन *n.* rising, leaping up, 40.
 उद्देग *m.* agitation, fear, distress, 36.
 उन्निद्र sleepless, awake, 86.
 उन्मत्त intoxicated, vi.
 उन्मयूखप्ररोह emitting rays resembling sprouts, iii.
 उन्मुख raising the face, gazing up, 14, 97.
 उन्मेष *m.* flashing up, light, 78.
 उन्मोचनीय to be untied, 85.
 उपकार *m.* a benefit, favour, i.
 उपकृत to benefit, do a favour, 98.
 उपगम *m.* approach, 65.
 उपगूढ *n.* an embrace, 94.
 उपचित accumulated, increased, intensified, 102, 109; nourished, fat, 32.
 उपजिगमिषु desirous of going to, 42.
 उपतटम् *ind.* on the slopes, 57.
 उपगत fallen to one's share, 106; happened, accomplished, 51; brought by, received from, 97.
 उपनम् (*pres.* उपनमति), to come to pass, be possible, 87.

¹ Read thus in the text of verse 12 with A, B, C instead of उच्छिलिन्ध्र. The form सिलिन्ध्र is confirmed by the *Vaijayanṭī* (ed. Oppert) and by my Kāśmir MS. of Māgha, vi, 72. At vi, 32 the reading is सिलिन्द्र, and the commentary remarks सिलिन्द्रकदम्बो प्रावृषेष्णुप्यविशेषी.

उपपत्ति *f.* occurrence, taking place, vii.
उपपाद्य to be accomplished or adopted, 29.
उपमेय fit to be compared with, resembling, 52.
उपयुज् to use, enjoy, 13.
उपरि *ind.* above, at the top, upwards, 47, 54, 92, 106.
उपल *m.* a stone, rock, 19.
उपवन *n.* a grove, garden, 23, ix.
उपसरण *n.* approach, contact, covering, 81.
उपहार *m.* an offering, present, 32.

उपहत offered, 55.
उपान्त *n.* border, side, slope, proximity, 18, 24, 72, 74, 77.
उपे (*pres.* उपैति), to go near, approach, xi.
उपेक्ष (*pres.* उपेक्षते), to disregard, neglect, abandon, 8.
उर्वी *f.* the earth, soil, ground, 21; way, road, 37.
उत्का *f.* a firebrand, flame, spark, 53.
उल्लङ्घित traversed, accomplished, 45.
उष्ण hot, ardent, 9, 88, 99; *n.* heat, viii.

ऊ

ऊन less, inferior, 97.
ऊरु *m.* the thigh, 93.
ऊर्ध्वम् *ind.* afterwards, 58; after, 55.

ऊर्मि *m. f.* a wave, 24, 50.
ऊष्मन् *m.* heat, 105.

ए

ए to come, arrive, xvi; resort to, 66; reach, attain, 9.
एक one, 30, 75, 87, xii; single, 46; lonely, solitary, 80; alone, x.
एकपत्नी *f.* (having only one husband), devoted to her husband, faithful, 11.
एकप्रस्थ having the same appearance, identical, xi.
एकवेणी *f.* a single braid of hair, 85, xii

एकस्थ found in the same place, combined, 101.
एकान्ततस् *ind.* exclusively, invariably, 106.
एतद् this, 15, 84, 98, 109, 111, xviii.
एन *id.* 53, 94.
एव *ind.* just, exactly, only, 16, 29, 52, 71, 74, 88, 89, 97, 98, 110, iv.
एवम् *ind.* thus, 45, 98, 111, xiv.

ऐ

ऐरावण *m.* N. of Indra's elephant, 62.

औ

औत्सुक्य *n.* longing, eagerness, 5.

क

ककुभ *n.* the flower of the Arjuna tree, 22.

कश्चिद् *ind.* perhaps?, I hope that, 82, 110.

कटाक्ष *m.* a side-glance, 35.

कठिन *hard*, 85, xii.

कण्ठ *m.* the neck, 3, 33, 94, 108.

कतिचिद् *some*, several, 2.

कतिपय *some*, a few, 23.

कथ् (*pres.* कथयति), to tell, describe, 13; say, speak, 100.

कथंचिद् *ind.* somehow or other, with great difficulty, 83, 94.

कथम् *ind.* how?, 87, 105, xiii.

कथमपि *ind.* somehow or other, with great difficulty, 3, 22, 41, 103.

कथा *f.* speech, talking, 80; story, 30.

कथित *told*, related, 108, xviii.

कदम्ब *m.* the tree *Nauclea Cadamba*, 25.

कदली *f.* the plantain-tree, 74, 93.

कनक *n.* gold, 2, 70, 74, viii, xv.

कनकनिकष *m.* the streak of gold made on a touchstone, 37.

कन्दरा *f.* a cave, grotto, 56.

कन्दली *f.* the plantain-tree, 21.

कन्या *f.* a daughter, 50; maiden, viii.

कपिश् *brown*, 21.

कपोल *m.* the cheek, xii.

कमल *m. n.* a lotus-flower, 31, 39, 48, 65, 70, 73, 77, x, xix.

कर *m.* the hand, 41, 69, 85, xii.

करकावृष्टि *f.* a shower of hail, 54.

करण *n.* an organ of sense, 5; the body, 55.

करबध् obstructing the hand or rays, 39.

करबह *m.* a finger-nail, 93.

करिन् *m.* an elephant, v.

कर्णावृत्ति *disposed to pity*, 91.

कर्ण *m.* the ear, 44, 65, 70, 100.

कर्णोत्पल *n.* a lotus-flower fastened to the ear (as an ornament), 26.

कल *sweet*, melodious, 31.

कलत्र *n.* a wife, consort, 38.

कलभ *m.* an elephant-cub, 78.
कला *f.* a sixteenth part, digit, 87.
कलाप *m.* a peacock's tail, vi.
कल्पवृक्ष *m.* the wishing-tree (a tree of paradise supposed to fulfil all desires), 62, 66, x.
कल्पित made, performed, 4.
कल्याण happy, beautiful, dear, 106.
कवि *m.* a poet, xix.
कषाय astringent, fragrant, 31.
काङ्क्ष (*pres.* काङ्क्षति), to desire, long for, 75.
काञ्चन golden, 76.
काञ्ची *f.* a girdle, 28.
कातर timid, agitated, 74.
कातरत्व *n.* timidity, dejection, 106.
कानगाम्र *m.* a wild mango-tree, 18.
काननोदुम्बर *n.* the wild fig, 42.
कान्त lovely, beautiful, 75; *m.* a lover, husband, 97.
कान्ता *f.* a beloved woman, wife, 1, 72, 76, xi.
कान्ति *f.* splendour, beauty, 15, 81.
कान्तिमत् splendid, beautiful, lovely, 30.
काम *m.* love, 5, 69; wish, 6, 83.
कामक्रीडा *f.* amorous sport, xix.
कामचारिण moving at pleasure, 63.
कामरूप assuming any shape at will, 6.

कामरूपिण *id.* xvi.
कामात् *ind.* according to one's own will, at pleasure, 62.
कामिण loving, 2; *m.* a lover, 71, ix.
कामिनी *f.* a (loving) woman, 63, 70.
कामुकत्व *n.* being a lover, amorousness, 24.
काय *m.* the body, 54.
कार्श्य *n.* emaciation, thinness, 29.
काल *m.* the proper time or season, 9, 63; time, 34, 39, 94.
कालक्षेप *m.* loss of time, delay, 22.
कालिदास *m.* N. of the author of the *Meghadūta*, xix.
किं स्विद् *ind.* perhaps?, not?, 14.
किञ्चिद् a certain, some, 1, 38, xv; *ind.* a little, slightly, 16, 41, 97.
कितव *m.* a rogue, cheat, 108.
किन्नर *m.* a mythical being with a human figure and the head of a horse, ix.
किन्नरी *f.* a female Kimnara, 56.
किम् who?, 8, 41, 54, 106, xvii.
किमपि some one, 108; *ind.* for some reason, 108, 109.
किं पुनर् *ind.* how much more?, 3; how much less?, 17
किञ्च *ind.* indeed, 100; it is said, iv.
किसलय *n.* a sprout or shoot, 12, 75, 88, 103, 104, x.

कीचक *m.* a hollow bamboo, 56.

कीर्ति *f.* fame, 45.

कुञ्ज *m.* a bower, arbour, thicket, 19.

कुटब *m.* the tree *Wrightia antidysenterica*, 4.

कुन्द *m.* a kind of jasmine, xiv; *n.* its flower, 47, 65.

कुपित offended, angry, 102.

कुमुद *n.* the white water-lily, 40, 58.

कुरवक *m.* red amaranth, 75; *n.* its flower, 65.

कुव्वा *f.* a river, xv.

कुवलय *n.* the blue water-lily, 33, 44, 92.

कुशल *n.* welfare, health, 4, 98; tidings of a person's welfare, xiv.

कुशलिन in good health, 109.

कुसुम *n.* a flower, 4, 11, 32, 66.

कुसुमशर *m.* (flower-arrowed), *N.* of the god of love, vii.

कूजित *n.* cry, cooing, 31.

कूट *m. n.* summit, peak, xiv.

कृ (pres. करोति or कुरुते), to do, make, perform, 1, 12, 34, 49, 50, 54, 60, 78, 90, 111; place, 44; produce, cause, 62; draw, 102; compose, xix.

कृत made, 105; taken up, 73; played, composed, 83.

कृतक artificial, adopted, 72.

कृतान्त *m.* fate, 102.

कृत cut, 59.

कृत्य *n.* action, business, duty, service, 110.

कृपण miserable, distressed, 5.

कृषि *f.* ploughing, agriculture, 16

कृष्ण black, 49.

कृष्णशर spotted black, black and white, 47.

कृप (pres. कल्पते), to become fit for, 55.

कृप्त made, formed, produced, 70.

केका *f.* the cry of a peacock, 22, vi.

केतक *n.* the flower of the tree *Pandanus odoratissimus*, 3, 23.

केश *m.* the hair of the head, 101.

केशग्रहण *n.* seizing by the hair, 50.

केशसंस्कार *m.* dressing or fumi-gating the hair, 32.

केसर *m.* the tree *Mimusops Elengi*, 75; *m. n.* a stamen, 21.

केलास *m.* *N.* of a mountain, 12, 58.

कोटिशस *ind.* by crores (ten millions), iii.

कोप *m.* anger, xviii.

कोचिद् versed in, familiar with, 30.

कौतूहल *n.* curiosity, interest, desire, 47.

कौरव relating to the Kurus, 48.

कीलीन *n.* public rumour, slander,

क्रम *m.* course, order, manner, 106.
 क्रिया *f.* performing, carrying out, 110.
 क्रीडा *f.* play, sport, 61.
 क्रीडाशैल *m.* a pleasure-hill, 60, 74, 78.
 क्रूर *cruel*, 102.
 क्रोध *m.* anger, 7.
 क्रौञ्च *m.* N. of a mountain, 57.
 क्लान्त *tired, wearied*, 35, i; faded, 26.
 क्लिष्ट *troubled, impaired, diminished*, 81; rough, hard (painful, Mall.), 85.
 क्लेशिन् *paining, burning*, 88.
 क्व *ind.* where?; क्व—क्व *how little* does this agree with that!, 5.
 क्वचिदपि *ind.* anywhere, 101.
 क्वणित *sounding, tinkling*, 35.
 क्षण *m.* an instant, moment, 26, 62, 88, 105, 111, xi.

वच *n.* the warrior caste, 48.
 वपा *f.* night, 107.
 वपित *destroyed, burnt*, 53.
 वाम *emaciated, worn out*, 87; thin, slender, 79; reduced, slight, small, 77.
 वि (*pres.* विधीति), to hurt, torment, xiii.
 वितितल *n.* the surface of the earth, ground, floor, xv.
 वीण *wasted away, weakened, emaciated*, 13.
 वीर *n.* milk, sap, resin, 104.
 बुद्र *low, base, stingy*, 17.
 वेच *n.* a field, soil, land, country, 16, 48.
 वेप *m.* throwing, moving to and fro, 47.
 वोभ *m.* shaking, agitation, turbulence, 28; leaping up, 92.

ख

ख *n.* the sky, 10, 14, 58.
 खचित *inlaid, covered (displayed, revealed, Vall.)*, 35.
 खण्ड *m. n.* a piece, portion, 15, 30.
 खण्डित *deceived, betrayed*, 39.

खद्योत *m.* a fire-fly, 78.
 खलु *see न खलु*.
 खिद् *caus.* to tire, afflict, distress, 86.
 खिन्न *tired, exhausted*, 13, 32, 38.
 खेद *m.* pain, distress, sorrow, 89.

ग

गगनगति *m.* a sky-goer, god, 46.
 गङ्गा *f.* the river Ganges, 63.

गज *m.* an elephant, 2, 19.
 गण *m.* the Pramathas, a class of

- demigods who are attendants of Śiva, 33, 55.
- गणना** *f.* counting, 11, 84.
- गण्ड** *m.* the cheek, 26, 85, 101.
- गत** gone, turned, 89; resorted to, reached, 6; descended, 30; come, i; lying on, xv.
- गति** *f.* gait, walking, progress, course, pace, 11, 16, 19, 70; adversity, 93.
- गन्तव्य** to be gone to, 7.
- गन्ध** *m.* smell, odour, 21, 42, 52
- गन्धवती** *f.* N. of a river, 33.
- गन्धि** smelling of, 33.
- गम्** (*pres.* गच्छति), to go, proceed, come, 13, 20, 22, 24, 37, 50, 58, 106; reach, attain to, 78, 106, 108; pass, 80; *caus.* to let pass, spend, 107.
- गमन** *n.* gait, walking, 79; departure, 84.
- गम्भीर** deep, 64, 66.
- गम्भीरा** *f.* N. of a river, 40.
- गम्य** to be conceived or guessed, 82.
- गर्जित** *n.* thundering, 12, 34, 44, 61.
- गर्भाधान** *n.* impregnation, conception, 10.
- गलित** dropped, lost, 44.
- गवाक्ष** *m.* (bull's eye), a round window, 95.
- गाढ** deep, vehement, intense, 80, 99, 105; tight, close, firm, 94.
- गाण्डीवधन्वन्** *m.* (wielding the bow Gāṇḍīva), N. of Arjuna, 48
- गात्र** *n.* the body, 91.
- गाह्** (*pres.* गाहते), to plunge into, enter, touch, 48.
- गिरि** *m.* a mountain, 25, 42.
- गुटिका** *f.* a globe, pearl, precious stone, iii.
- गुण** *m.* a string, 28.
- गुणवत्** virtuous, 104.
- गुणित** multiplied, intensified, 107.
- गुरु** heavy, hard to be borne, 1, 80, 89; great, intensified, 44.
- गुरुतर** heavier, very hard to be borne, 86.
- गुह्यक** *m.* a Yaksha, 5, xvi.
- गूढ** hidden, covered, viii.
- गृध्र** greedy, eagerly longing for, 10.
- गृह** *m. pl.* a house, 72.
- गृहबलिभुज्** *m.* (enjoying domestic oblations), a crow, 23.
- गेय** *n.* a song, 83.
- गेहिनी** *f.* a wife, 74, xvi.
- गै** to sing, praise in song, 56.
- गो** *f.* the earth, 30.
- गोत्र** *n.* a name, 83.
- गोप** *m.* a cowherd, 15.
- गौर** white, fair, 52, 59, 93.
- गौरव** *n.* heaviness, respectability, 20.
- गौरी** *f.* N. of Śiva's consort, 50, 60.

यथित strung, interwoven, adorned with, 63.

यन्त्रि *m.* a knot, tie, bond, 94.

यहण *n.* seizing, catching, ii; reaching, 44.

ग्रामचैत्य *m.* the sacred tree of a village, 23.

ग्रामवृद्ध *m.* an old villager, 30.

ग्लानि *f.* fatigue, languor, 31, 67.

घ

घन *m.* a cloud, 20, xiii.

घर्म *m.* heat, the hot season, 61.

घर्मान्त *m.* (the end of the hot season), the rainy season, xiii.

घोष *m.* sound, thunder, 64.

च

च *ind.* and, 11, 12, 13, 21, 58, 60, 65, 70, 73, 75, 76, 77, 92, 97, 98, 99, 106, 108, 111, iii, vii, x, xv; च—च both—and, 10

चकित trembling, alarmed, timid, 14, 27, 79, 101.

चक्र *n.* a wheel, 106.

चक्रवाकी *f.* the female of the ruddy goose (*Anas Casarca*), 80.

चक्ष् to speak, tell, xvii.

चक्षुस् *n.* the eye, 89.

चटुल moving to and fro, quivering, 40; unsteady, tremulous, 105.

चण्डेश्वर *m.* (the fierce lord), N. of Śiva, 33.

चतुर् four, 107.

चतुर clever, skilful, 71, ii.

चन्द्र *m.* the moon, 67.

चन्द्रकान्त *m.* the moonstone, 67.

चन्द्रहास *m.* N. of Rāvaṇa's sword, v.

चन्द्रिका *f.* moonlight, 7, 107.

चमरी *f.* the female of the yak, 53.

चमू *f.* an army, 43.

चरण *m. n.* a foot, 102, x, xix.

चरणन्यास *m.* a footprint, 55.

चल moving, trembling, agitated, 24; shaking, waving, 75.

चलत्वं *n.* shaking, quivering, 93.

चाटुकार using flattery, coaxing, 31.

चातक *m.* the bird *Cuculus melanoleucus* (peacock, Vall.), 10, 110, ii.

चाप *m. n.* a bow, 71.

चामर *n.* the tail of the yak (used as a fly-whisk), 35.

चार lovely, beautiful, 65, 72

चित्त *n.* mind, heart, xviii.

चित्र many-coloured, x.

चिर long, 9, 38, 93.

चिरम् *ind.* for a long time, 3.

चिह्न *n.* a mark, sign, characteristic, xvi.

चूडापाश *m.* a braid of hair on the top of the head, top-knot, 65.

चूर्ण *m. n.* powder, 69.

चेतन sentient, animate, 5.

चेतस *n.* mind, heart, 3, 40, 74, 105.

चेद् *ind.* if, 51, 53, 56, 102.

चौर *m.* a thief, 46.

च्युत dropped or fallen from, 94.

छ

छद् *caus.* to cover, 89.

छद्म *n.* covering, semblance, disguise, plea, pretext, 75.

छन्न covered, 18.

छवि *f.* lustre, colour, 33.

छाया *f.* shade, viii; shadow, 48; reflection, image, 40, 51, 62, 66; lustre, light, colour, beauty, 15, 35, 77, 101.

छायातल *m.* a tree affording shade, 1.

छायादान *n.* affording shade, casting a shadow, 26.

छिन्न cut, torn, broken, 70, xii.

छेद *m.* a section, piece, portion, 12, 19, 59.

छेद्य *n.* cutting (in the shape of leaves, branches, etc.), ornament, 70.

ज

ज produced by or in or at, 9, 45, 65, 87, vii.

जगत् *n.* the world, xi.

जघन *n.* the hip and loins, 41

जन *m.* a man, person, 3, 8, xix; people, men, iv, xvii.

जनक *m.* N. of a king of Mithilā, father of Sītā, 1.

जनपद *m.* country, 16, 48.

जनित produced, 61, 67.

जन्म *n.* production, origin, 53.

जपा *f.* the China rose, 36.

जम्बू *f.* the rose-apple tree, 20, 23.

जर्जर torn to pieces, worn out, 68.

जल *n.* water, 43, 46, 60, 91, 110.

जलकण *m.* a drop of water, 26, 45, 68.

जलकणिका *f. id.*, 95.

जलद *m.* a cloud, 13, 94, 111, i, xi, xviii.

जलधर *m. id.*, 34, xvii.

जलमुच् *m. id.*, 68.

अलखव *m.* a drop of water, 21, 67.
 अह *m.* N. of a king, 50.
 आत born, 6; produced, grown,
 26; become, 80
 आया *f.* a wife, 8, 11.
 आल *n.* a net, multitude, 67;
 lattice window, 32, 68, 89;
 artifice, trick, 68.
 आलक *n.* a cluster, bush, shrub
 (bud, Mall.), 26, 95.

जीमत *m.* a cloud, 4.
 जीर्ण old, withered, dry, 29.
 जीवित *n.* life, 4, 80, xiv.
 ज्ञा (*pres.* जानाति or जानीते), to
 know, recognize, 6, 63, 80, 90.
 ज्ञात known, tasted, enjoyed, 41.
 ज्या *f.* a bow-string, 71.
 ज्योतिस् *n.* light, fire, 5, 44;
 star, 66.
 ज्योत्स्ना *f.* moonlight, vi.

त

तटगत resting on the slopes, 59.
 तटस्थ growing on the banks,
 29.
 तडित् *f.* lightning, 74.
 तत्पर eagerly engaged in, 11.
 तत्परम् *ind.* thereupon, 19.
 तच्च *ind.* there, 25, 27, 35, 37, 43,
 55, 56, 61, 72, 79.
 तथा *ind.* so, thus, 17, 89; so
 much, 86.
 तद् that, 2, 3, 4, 5, 11, 12, 13,
 19, 20, 24, 29, 37, 38, 39, 40,
 41, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50,
 51, 52, 53, 54, 57, 59, 61, 62,
 63, 64, 71, 72, 74, 76, 80, 81,
 82, 86, 88, 90, 91, 94, 95, 96,
 97, 98, 100, 102, 104, 107, 109,
 i, iv, xi, xii, xiv, xv, xvi, xvii,
 xviii; *ind.* therefore, 7, 106.
 तनय *m.* a son, 50, 72.
 तनया *f.* a daughter, 1.

तनु thin, slender, 79, xi; emaciated,
 82, 99; narrow, small, 46; *f.*
 the body, figure, 87.
 तनुता *f.* thinness, small size, 78.
 तन्तु *m.* a thread, string, 67.
 तन्त्री *f.* a string, 83.
 तप्त burnt, pained, afflicted, 99.
 तमस् *n.* darkness, 37, vi.
 तरल *m.* the central gem of a
 necklace, iii.
 तृ *m.* a tree, 29, 36, 103.
 तर्क (*pres.* तर्कयति), to intend,
 51; suppose, believe, infer,
 90; assume, suppose anything
 possible in anyone, 110.
 तस्मात् *ind.* therefore, 40.
 ताप *m.* pain, fever, vii.
 तार brilliant, clear, iii.
 ताल *m.* the palmyra-tree, iv;
 clapping the hands, beating
 time, 76.

तावत् *ind.* now, first, 13; then, 102.

तिक्त bitter, fragrant, 20, 33.

तिर्यक् *ind.* obliquely, horizontally, 51, 57.

तीर *n.* a shore, bank, 24, 26, 74.

तीर्ण one who has crossed or traversed, 19.

तुङ्ग high, lofty, 9, 64, i.

तुमुल tumultuous, vehement, violent, 54.

तुल (pres. तुलयति), to lift up, weigh, match, equal, 20, 64.

तुला *f.* equality, resemblance, 92.

तुषार *m.* snow, 52.

तुषाराद्रि *m.* (snow-mountain), N. of the Himālaya, 104.

तेजस् *n.* glow, glare, splendour, 36; semen, 43.

तेन *ind.* therefore, 6.

तोय *n.* water, 10, 20, 73, iii.

तोयक्रीडा *f.* sporting or playing in the water, 33.

तोयोत्सर्ग *m.* discharge of water, 19, 37.

तोरण *n.* an arched doorway, 72.

त्यज् (pres. त्यजति), to leave, quit, 29, 39.

त्याजित made to abandon or give up, 93.

त्रिदशवनिता *f.* a celestial woman, Apsaras, 58.

त्रिनयन *m.* (three-eyed), N. of Śiva, 52, xiv.

त्रिपुरविजय *m.* the conquest of the three cities, 56.

त्रिभुवनगुरु *m.* the master of the three worlds, 33.

त्रियामा *f.* night, 105.

त्र्यम्बक *m.* (three-eyed), N. of Śiva, 58.

त्वद् thou, 6, 7, 8, 10, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 25, 29, 34, 35, 39, 40, 41, 42, 46, 48, 49, 51, 54, 56, 59, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 73, 74, 75, 76, 81, 82, 86, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 110, 111, i, ii, v, xi, xiii, xiv.

त्वर *caus.* to cause to hasten, urge forward, 96.

त्वादृश like thee, of thy kind, 68.

द

दक्ष able, skilful, x.

दक्षिणेन *ind.* southward, 104.

दग्ध burnt, scorched, 21.

दत्त given, offered, presented, 32, 60; placed, 84.

दन्तिन *m.* an elephant, 42.

दंपति *m. du.* (the two masters of the house), husband and wife, xviii.

दयिता *f.* a beloved woman, wife, 4, 94.

दर्प *m.* pride, insolence, 53; rut, iv.

दर्पण *m.* a mirror, 58.

दर्शित shown, displayed, 28.

दवाग्नि *m.* a forest conflagration, jungle fire, 53

दशन *m.* a tooth, tusk, 59.

दशपुर *n.* the town of Mandasōr (Dr. Fleet's *Gupta Inscriptions*, p. 79), 47.

दशमुख *m.* (ten-faced), N. of the demon Rāvaṇa, 58, v.

दशा *f.* condition, luck, 106

दशार्ण *m. pl.* N. of a people and country, 23.

दान *n.* giving, sending, 109.

दिङ्नाग *m.* the elephants presiding over the cardinal points, 14.

दिन *n.* a day, 23.

दिनकर *m.* the sun, v.

दिव् *f.* heaven, 30.

दिवस *m.* a day, 2, 11, 76, 80, 84, 85.

दिवा *ind.* by day, in the day-time, xi.

दिव्य divine, celestial, xvii.

दिश् *f.* a cardinal point, direction, 24, 57, xiii.

दीन distressed, sad, xv.

दीर्घ long, 35, 105.

दीर्घोद्ध (*pres.* दीर्घीकरोति), to prolong, extend, propagate, 31.

दुःख *n.* pain, sorrow, 106.

दुःखदुःखेन *ind.* with great pain or difficulty, 91.

दुगूल¹ *n.* fine cloth or garment, 63.

दुर्लभ difficult to be attained or fulfilled, 105.

दुहितृ *f.* a daughter, iv.

दूर distant, far, 6.

दूरभाव *m.* remoteness, distance, 46.

दूरम् *ind.* intently, eagerly, 46.

दूरवर्तिन् staying far away, 99.

दूरसंख्य *id.*, 3.

दूरात् *ind.* from afar, 72.

दूरीभूत being far away, 80, xiii.

दृश् to see, behold, look at, 2, 11, 19, 21, 33, 63, 77, iii, xv; *caus.* to make visible, show, light up, 37.

दृषद् *f.* a rock, stone, 55.

दृष्ट seen, looked at, witnessed, 14, 36, 55, 108, xvi; visible, risen, 38.

दृष्टि *f.* sight, eye, glance, 46, 78, 102.

¹ This is the Kāśmīrian spelling of दुगूल; see Professor Zachariae's remarks in *Sitzungsberichte*, Wien, 1899, p. 10.

दृष्टिपात *m.* a look, glance, 101.

देव *m.* a god, 45, 71.

देवदार *m. n.* *Pinus Deodora*, 104.

देवपूर्व preceded by 'Dēva', 42.

देश *m.* region, place, 111.

देहली *f.* threshold, 84.

दैव्य *n.* miserable appearance, paleness, 81.

दैव *n.* fate, destiny, 93.

दोष *m.* damage, harm, 68.

दोहद *m.* the desire of a pregnant woman and of a

plant at the time of budding, 75.

द्योतिन् shining, resplendent with, 18.

द्रुततर swifter, accelerated, 19.

द्रुतम् *ind.* quickly, fast, 22.

द्रुम *m.* a tree, 104, iv.

द्वंद्व *n.* a pair, couple, 45.

द्वार *n.* a door, gate, 77; passage, 57.

द्वितीय second, 80.

द्विरद *m.* (two-tusked), an elephant, 59.

ध

धनपति *m.* (lord of treasures), N. of Kuvēra, 7, 71, 72, ix, xv.

धनुस् *n.* a bow, 15.

धनेश *m.* (lord of treasures), N. of Kuvēra, xviii.

धा (*pres.* धत्ते), to bear, assume, possess, exhibit, 36.

धातु *m.* metal, mineral, 102.

धातृ *m.* the creator, 79.

धामन् *n.* dwelling-place, abode, sanctuary, 33.

धारा *f.* a stream, shower, torrent, rain, 48, 53, xiii.

धीर deep, 95.

धीरता *f.* firmness, demureness (unmercifulness according to the *Vidyullatā*), 110.

धू (*pres.* धुनोति), to shake, 62.

धूत shaken, agitated, 33.

धूम *m.* smoke, vapour, 5, 32.

धूमोद्गार *m.* a cloud of smoke, 68.

धृ *caus.* to carry, maintain, preserve, sustain, 91, xiv.

धृत held, retained, 41.

धीर्य *n.* firmness, calmness, demureness, reserve, 40.

धौत washed, purified, brightened, whitened, illumined, 7, 44.

धि to meditate, think, 3; think of, remember, 73.

ध्वनि *m.* sound, noise, thunder, 54, 56, 66, 96.

ध्वनित *n.* sound, sniffing, 42.

न

न *ind.* not, 8, 17, 20, 27, 40, 54, 61, 71, 73, 86, 101, 102, vii, xi, xvii; न—न neither—nor, 89; न खलु not indeed, not at all, by no means, 38, 77, 90, 110, vii; न खलु न same as न न, 103; न न no doubt, surely, 63, 106.

नक्तम् *ind.* by night, 37.

नख *m. n.* a finger-nail, 85, xii.

नखपद *n.* a nail-mark, 35.

नचिरेण *ind.* ere long, soon, speedily, i.

नद् (*pres.* नदति), to sound, cry, sing, 10.

नदी *f.* a river, 101.

नद्ध bound, inlaid, 76.

ननु *ind.* not?, certainly, indeed, 56; oh!, 106.

नभस् *m.* the month Śrāvaṇa (July–August), 4; *n.* the sky, 12.

नम् to bow to, xix.

नमित bent down, 72.

नम्र *id.*, 79; bowing down, 55.

नयन *n.* the eye, 10, 34, 36, 59, 71, 92, 95, 105, 109, x.

नयनसलिल *n.* a tear, 39, 83, 87, vii.

नरपतिपथ *m.* the king's road, highway, 37.

नर्तित made to dance, 76.

नलगिरि *m.* N. of Pradyūta's elephant, iv.

नलिनी *f.* a lotus-plant, 39, vi.

नव new, fresh, 26, 65, 68, 91.

नवशशिभृत् *m.* (the bearer of the young moon or crescent), N of Śiva, 43.

नागर *m.* a citizen, rake, 25.

नागाजिन *n.* an elephant skin, 36.

नाभि *m. f.* the navel, 28, 79; musk, 52.

नाम *ind.* by name, named, 7.

नामन् *n.* name.

नाल *n.* a stalk, 73.

निःशब्द noiseless, silent, 110.

निःश्वास *m.* a sigh, 81, 88.

निषिप् to put down, place, 83.

निषेप *m.* throwing on, viii.

निखिल all, whole, 90.

निगदित told, described, xvi.

निचित heaped up, built, formed, 74.

निचुल *m.* the rattan, reed, cane, 14.

नितम्ब *m.* the hip and loins, 41.

नित्य perpetual, permanent, vi.

निद्रा *f.* sleep, 87, 94, 108.

निधि *m.* a treasure, ix.

निपत् (*pres.* निपतति), to fall into, enter, 82.

निपुण clever, skilled in, 68.

गुणिम resembling, like, 78, xvi.
निभृत modest, gentle, tame, 82.
निमित्त *n.* cause, vii.
निम्न deep, 79.
नियत fixed, permanent, 43.
नियमन *n.* subduing, 57.
निरत engaged in, 33.
निर्दय pitiless, violent, very close, 103.
निर्दिश (*pres.* निर्दिशति), to point at, ii.
निर्विनोद devoid of pastime, unemployed, 86.
निर्विन्धा *f.* N. of a river, 28.
निर्विश (*pres.* निर्विशति), to enjoy, 62, 107, ix.
निर्द्वादिन् resounding, rolling, deep, 56.
निवृत्त returned, xiv.
निशीथ *m.* midnight, 86.
निषस seated, resting, 52, 78.
निष्यत् (*pres.* निष्यतति), to escape, 68.
निष्फल fruitless, unsuccessful, 54.
निष्यन्द *m.* downpour, shower, 42.
निहित laid down, placed, 91; fixed, turned, 95; treasured up, remembered, 77, 96; desired, 84.
नी to lead or bring to, 61; spend, pass, 2, 32, 38.

नीचैस् *ind.* low (N. of a hill), 25; downwards, 106; softly, gently, 42.
नीड *m. n.* a nest, 23.
नीत led or brought to, 65; led, driven, 68; spent, passed, 88.
नीप *n.* the flower of the Kadamba tree, 21, 65.
नील dark-blue, black, 41, 60.
नीलकण्ठ *m.* (blue-necked), a peacock, 76.
नीवी *f.* the ends or knot of a woman's cloth or dress, 69.
नुद् (*pres.* नुदति), to propel, drive forwards, 10.
नूनम् *ind.* certainly, surely, 10, 18, 77, 81, 88.
नृत *caus.* to cause to dance, 44.
नृत्त *n.* dancing, 32, 36.
नेतु leading, guiding, propelling, 68.
नेत्र *n.* the eye, 47, 81.
नेमि *f.* the felly of a wheel, 106.
नेय to be led or brought to, 39.
नैदाघ due to a conflagration, i.
नेश nightly, nocturnal, 70.
न्यस् to put down, place, 13.
न्यस thrown over, placed on, 59; placed or resting on, supported by, 81.
न्यास *m.* putting on, applying to, x.

प

पक्क ripe, 79.
 पक्ष्मन् *n.* the eyelashes, 47, 89.
 पङ्क *m. n.* mud, 52.
 पञ्चबाण *m.* (having five arrows),
 the god of love, xiii.
 पञ्जर *n.* a cage, 82.
 पटहता *f.* the function of a drum,
 34.
 पटु sharp, shrill, loud, 31 ; keen,
 able, 5.
 पण्यस्त्री *f.* a venal woman,
 courtesan, 25.
 पत (pres. पतति), to fall, drop, 103.
 पतित fallen, dropped, 70 ; cast,
 directed, turned, 78 ; prostrate,
 102.
 पत्र *n.* a leaf, v.
 पथिक *m.* a traveller, 8.
 पथिन् *m.* a way, path, road,
 course, 14, 27, 28, 96, xvi.
 पद *n.* a footstep, footprint, foot,
 9, 13, 60 ; place, position, 44,
 55 ; word, 83, 100, xix ; mark,
 scratch, 93.
 पद्म *m. n.* a lotus-flower, vi ; N.
 of one of the nine treasures of
 Kuyēra, 77.
 पद्मिनी *f.* a lotus-plant, 80.
 पयस् *n.* water, 13, 24, 40.
 पयोद *m.* a cloud, 7, xvi.
 पर another, 8.
 परम् *ind.* after, 97.

परिगण (pres. परिगणयति), to
 calculate, consider, 5.
 परिगणना *f.* counting, ii.
 परिगत surrounded, filled, over-
 come, 17.
 परिचय *m.* familiarity with,
 practice, 10.
 परिचित practised, accustomed to,
 familiar, 47, 93 ; acquainted or
 familiar or connected with, 26.
 परिजन *m.* servants, retinue, xi.
 परिणत stooping down, striking,
 2 ; changed or transformed
 into, 45 ; ripe, 18 ; full, per-
 fect, bright, 107.
 परिणति *f.* ripening, maturity, 23.
 परिणमयितु causing to ripen, 42.
 परिभवपद *n.* an object of con-
 tempt, 54.
 परिमल *m.* perfume, scent, 25, 70.
 परिमित measured, limited, little
 (soft, Vall.), 80.
 परिणघु *ind.* very easily, 13.
 परिहृ (pres. परिहरति), to avoid,
 14.
 परी (pres. पर्येति), to circum-
 ambulate, 55.
 परुष rough, hard, 88 ; harsh,
 disagreeable, 61.
 पर्ण *n.* a leaf, 29.
 पर्यन्त *m.* edge, side, xii.
 पर्यत *m.* a mountain, 22, 62.

पवन *m.* wind, breeze, 10, 14.
 पवनतनय *m.* (son of the wind),
 N. of Hanumat, 97.
 पवनपदवी *f.* the path of the
 wind, sky, 8.
 पशुपति *m.* N. of Śiva, 36, 56.
 पश्चात् *ind.* afterwards, 16, 36,
 44, 107.
 पश्यति (*pres.* of दृश्), 86, 103.
 पा to drink, 24, 51; drink in,
 look at intently, 16; inhale,
 42.
 पाण्डु yellowish-white, 18.
 पाण्डुच्छाय white-coloured, 23;
 pale, 29.
 पाण्डुता *f.* white colour, 65.
 पात *m.* fall, 48; destruction,
 death, 11.
 पात्रीकृत् (*pres.* पात्रीकरोति), to
 make the recipient or object
 of, 47.
 पाथेयवत् furnished with pro-
 visions for a journey, 12.
 पाद *m.* the foot, 19, 32, 57, 75;
 ray, 67, 89.
 पादचार *m.* walking on foot, 60.
 पादन्यास *m.* putting down or
 placing the feet, stepping,
 dancing, 35.
 पादप *m.* a tree, vi.
 पाप *n.* sin, 55.
 पारावत *m.* a turtle-dove, pigeon,
 38.
 पार्श्व *n.* the side, flank, 87, xii.

पावकि *m.* (son of fire), N. of
 Skanda, 44.
 पिशुन betraying, indicating,
 telling of, 48.
 पुंस *m.* a man, 9.
 पुट *m.* a fold, cover, bud, 104.
 पुण्य pure, holy, sacred, 1, 33;
 agreeable, pleasing, 42; *n.* a
 good deed, meritorious act, 30.
 पुत्र *m.* a son, 44.
 पुनर् *ind.* again, once more, 63.
 पुनरपि *ind.* *id.*, 38.
 पुरस् *ind.* before, in front of, 3.
 पुरस्तात् *ind.* in front, 15; in
 the presence of, 100.
 पुरा *ind.* before, once, 108; soon,
 at once (with present =
 future), 82.
 पुरी *f.* a town, 30, xv.
 पुलकित with bristling hair,
 thrilled with joy, 25.
 पुलिन *m. n.* a sandbank, sandy
 beach, 41.
 पुष् (*pres.* पुष्यति), to increase,
 display, possess, retain, 77.
 पुष्कर *n.* the skin of a drum,
 66.
 पुष्करावर्तक *m.* a cloud which
 causes the destruction of the
 world, 6.
 पुष्प *n.* a flower, 25, 36, 43, 70,
 84, vi. x.
 पुष्पमेधीकृत transformed into a
 cloud of flowers, 43.

पुष्पलावी *f.* a female flower-gatherer or garland-maker, 26.
पूर्णता *f.* fulness, opulence, 20.
पूर्व former, accustomed, 89 ; first, 98 ; before, 104.
पूर्वम् *ind.* before, previously, xv.
पूर्वार्ध *m.* the front or upper part (of the body), 51.
पूर्वोद्दिष्ट mentioned before, aforesaid, 30.
पृथु broad, large, 46.
पू to fill with air, blow into, 56
पेय to be drunk in, be listened to intently, 13.
पेलव thin, tender, 91.
पेशल beautiful, lovely, 74.
पौराङ्गना *f.* a townswoman, 27.
प्रकाश shining, resembling in colour, 76.
प्रकृति *f.* nature, 40.
प्रकृतिपुरुष *m.* a minister, 6.
प्रकोष्ठ *m.* the fore-arm, 2.
प्रक्रम (*pres.* प्रक्रमते), to begin, 95.
प्रगलित dripped down, xii.
प्रह् (*pres.* पृच्छति), to ask, 82, 108 ; inquire about, 98.
प्रणय *m.* affection, love, 102, xvi : request, 5 ; acquaintance with, enjoyment, 27.
प्रणयकलह *m.* a love quarrel, vii.
प्रणयवचन *n.* a declaration of love, 28.
प्रणयिन् longing for, 3 ; inclined to, intent on, 11 ; *m.* a lover,

husband, 39, 63, 94 ; suppliant, 110.
प्रणिहित stretched out, 103.
प्रतनु very thin, emaciated, xiii ; scanty, 29 ; minute, small, 101.
प्रति *ind.* against, v.
प्रतिनव new, fresh, 36.
प्रतिनिशम् *ind.* every night, 58.
प्रतिमुख facing, in front, i.
प्रतिहत obstructed, checked, 20, vi.
प्रत्यक्ष before the eyes, visible, manifest, 90.
प्रत्यक्ष fresh, 4.
प्रत्यय *m.* confidence, assurance, 8.
प्रत्यहम् *ind.* every day, ix.
प्रत्याख्या to refuse, 110.
प्रत्यादिष्ट rejected, surpassed, eclipsed, v.
प्रत्यादेश *m.* rejection, giving up, abstention from, 92.
प्रत्यावृत्त returned, 39.
प्रत्याश्वस्त refreshed, revived, comforted, 95.
प्रत्यासन्न near at hand, imminent, 4 ; near, neighbouring, 75.
प्रत्युक्त *n.* a reply, answer, 110.
प्रत्युयात met, received, 22.
प्रत्युष *m.* *n.* daybreak, morning, 31.
प्रथ् *caus.* to spread, proclaim, reveal, 25.
प्रथम first, 21, 90, xiv ; former, 17.

पद्यमकथित aforesaid, 78.
प्रथित spread, celebrated, 24.
प्रदिश (*pres. प्रदिशति*), to assign, grant, 110.
प्रदोष *m.* evening, night, vi.
प्रद्योत *m.* N. of a king of Ujjayinī, father of Vāsavadattā, iv.
प्रधन *n.* a battle, war, 48.
प्रबल excessive, incessant, 81.
प्रबुध awake, with flowers expanded, 89.
प्रभव *m.* source, origin, father, 52.
प्रभा *f.* light, splendour, 47.
प्रभू (*pres. प्रभवति*), to arise from, appear, 15 ; be able, 12.
प्रभेद *m.* the flowing of rut from the temples of an elephant, v.
प्रमत्त negligent, careless, inattentive, 1.
प्रमुदित delighted, xvii.
प्रयत्न *m.* effort, great care, xvi.
प्रयाण *n.* progress, journey, 13.
प्रवल *caus.* to turn round, 16.
प्रवाह *m.* a stream, current, 46.
प्रवितत spread out, extensive, xiii.
प्रविष्ट entered, 89.
प्रवृत्त going to, bound for, blowing, 104.
प्रवृत्ति *f.* inclination, behaviour, practice, occupation, xi ; news, tidings, 4.
प्रवेश *m.* entrance, 40, 61.
प्रशम *m.* cessation, completion, 2.

प्रशमन *n.* allaying, relief, 53.
प्रशमित allayed, extinguished, 17.
प्रसन्न pure, gracious, 40.
प्रसर *m.* progress, scope, casting, 92.
प्रसव *m.* a flower, 65, xiv.
प्रसविन् producing, 62.
प्रसूत produced, 66.
प्रस्तुत commenced, 84.
प्रस्थ *m. n.* a summit, ridge, table-land on the top of a mountain, 58.
प्रस्थान *n.* departure, 41.
प्रस्थित set out, travelling, 27.
प्रहत beaten, 64.
प्रहित cast, shot, turned, directed, 71 ; conveyed, sent, xiv.
प्राची *f.* the east, 87.
प्राण *m. pl.* life, xvii.
प्राणिन् *m.* a sentient being, man, 5, 98.
प्रातर् *ind.* at dawn, in the morning, xiv.
प्राप् to reach, 30, 52, 69 ; receive, 35, xvii.
प्रापणीय to be conveyed, 5.
प्रापिन् attaining, reaching, 44.
प्राप्त come, 17 ; reaching, clinging to, 41.
प्राप्ति *f.* reaching, attaining to, 55.
प्राप्य to be reached, 72.
प्रायशस् *ind.* generally, as a rule, 11.

प्रायस् *ind. id.*, 71, 91.
प्रायेण *ind. id.*, 84.
प्रार्थना *f.* wish, desire, 105 ;
 request, suit, 31, 111, xvii.
प्रार्थित desired, wooed, viii.
प्रालेय *n.* hoar-frost, dew, 39.
प्रालेयाद्रि *m.* (snow-mountain),
 N. of the Himālaya, 57.
प्रावृष् *f.* the rainy season, 111.
प्रासाद *m.* a palace, 64.
प्रिय beloved, dear, 9, 74, 82,
 96, ii, iv ; *m.* a lover, 28, 69 ;
n. favour, benefit, 22, 111.
प्रियतम *m.* a lover, 31, 67.
प्रिया *f.* a beloved woman, wife, 7.
प्रीत delighted, joyful, 4.
प्रीति *f.* pleasure, satisfaction, 62,

89 ; affection, love, 16, 32, 44,
 49.
प्रीतिप्रमुख affectionate, kindly, 4.
प्रेक्ष् to see, view, behold, look at,
 8, 46, 73, 74.
प्रेक्षण *n.* the eye, 79.
प्रेक्षणीय worth seeing, beautiful,
 charming, 2, 18, 59, 74.
प्रेक्षित *n.* a look, glance, 40, 101.
प्रेक्ष्य worth seeing, beautiful,
 charming, 15.
प्रेमन् *m. n.* affection, love, 109.
प्रेरण *n.* throwing, 69.
प्रोषित gone abroad, absent from
 home ; *m.* a wanderer,
 traveller, 96.
प्रौढ opened, expanded, blown, 25.

फ

फल (*pres. फलति*), to bear fruit, i.
फल *n.* fruit, 18, 23 ; produce, 16 ;
 effect, result, 30, 66, xvii ; profit,
 reward, 34 ; object, aim, 24, 53.

फलक *n.* a slab, pedestal, 76.
फेन *m.* foam, 50.

ब

बद्ध tied up, 85 ; built of, formed
 by, 73.
बद्धालाप engaged in conversation,
 ix.
बन्ध *m.* tying up, 69.
बन्धु *m.* a kinsman, relative, 6,
 49, iv ; friend, 32, 110.

बलाका *f.* a female crane, 10, ii.
बलि *m.* an oblation, worship,
 55, 82 ; N. of a demon king,
 57.
बहिस् *ind.* outside, ix.
बहु much, many, frequent, 81 ;
adv. much, in many ways, 106

वज्रशस् *ind.* abundantly, repeatedly, 103.

बाध् (*pres.* बाधते), to trouble, torment, injure, 53.

वाल young, fresh, 65, 72.

वाला *f.* a young woman, 80, xiii.

बाह्य being outside, situated without, 7.

बिन्दु *m.* a drop, 35, ii.

बिम्ब *m. n.* a disk, orb, body, 47 ;

n. the (red) fruit of *Momordica monadelpha*, 79.

बिस *n.* the fibrous stalk of the lotus, 12.

बुद्धि *f.* feeling, 111 ; intelligence, talent, xix.

ब्रह्मावर्त *m.* N. of the country between the Sarasvatī and Drishadvatī rivers, 48.

ब्रू (*pres.* ब्रवीति), to speak, address, 98.

भ

भक्ति *f.* cutting, forming, shape, 60 ; painted figure, ornament, 19 ; devotion, worship, 36, 55.

भङ्ग *m.* breaking, destruction, 54 ; fragment, piece, iii.

भङ्गी *f.* a curve, wave (step, Mall.), 60.

भज् (*pres.* भजते), to resort to, 48.

भय *n.* fear, 45, 71.

भर्तु *m.* a lord, master, 1, 33, 82 (husband, Vall.) ; husband, 96, xvii.

भवत् *m.* you, 9, 10, 12, 22, 27, 38, 43, 51, 110.

भवन *n.* a house, 38, 77.

भवनशिखिन् *m.* a domestic peacock, 32, vi.

भवानी *f.* N. of Śiva's consort, 36, 44.

भवितु what will be, 59.

भानु *m.* the sun, 34, 39.

भार *m.* a burden, mass, 53, 101 ; weight, 79.

भाव *m.* being, state, condition, 90 ; thought, mind, heart, 82 ; appearance, manifestation, xix.

भाविन् what will be or take place, 41, 56.

भास् *f.* lustre, brightness, 78.

भास्वत् shining, brilliant, vi.

भिद् to split, open (graze, Vall.), 104.

भिन्न split, 23 ; ground, pounded, 59 ; doubled, 62 ; destroyed, changed, 81.

भी *caus.* to frighten, terrify, 61.

भीरु timid, 101.

भुक्त enjoyed, used, frequented, 19.

भुज् *caus.* to cause to enjoy, xviii.

भुज *m.* the arm, 36, 58, 67, 94, 103.

भुजग *m.* a snake, 60, 107.

भुवन *n.* world, 6.

1. **भू** (*pres.* भवति), to become, be, occur, 3, 9, 17, 20, 27, 28, 37, 49, 69, 91, 94, 100, 104, 109, 111, iv, xi.

2. **भू** *f.* the earth, 18, 45, 46; ground, floor, 64, 84.

भूत become, being, 29.

भूति *f.* ashes, plaster, 19.

भूयस् *ind.* again, 16, 83, xii; moreover, further, 108.

भूषण *n.* ornament, x.

भृ (*pres.* बिभर्ति), to bear, possess, exhibit, 81.

भृगुपति *m.* (lord of the Bhṛigus), N. of Paraśurāma, 57.

भेष fit to be pierced, 37.

भोग *m.* enjoyment, pleasure, xviii.

भोग्य to be endured, 1.

भंश *m.* falling or slipping down, 2.

भंशिन falling, dropping, 29.

भमर *m.* a bee, vi.

भ्रातृ *m.* a brother, friend, 11, 90.

भ्रुकुटि *f.* contraction of the brows, a frown, 50.

भ्रू *f.* a brow, eyebrow, 47.

भ्रूविलास *m.* coquettish movement of the eyebrows, 16, 92, 101.

म

मघवन् *m.* (liberal), N. of Indra, 6.

मणि *m.* a precious stone, 76, iii, viii.

मणिमय consisting of or paved with precious stones, 64.

मण्डन *n.* ornament, toilet requisite, x.

मण्डप *m. n.* an arbour, bower, 75.

मण्डल *n.* a circle, curve, 36.

मथित damaged, destroyed, blighted, 80.

मद् I, 6, 7, 8, 13, 22, 72, 74, 75, 76, 77, 80, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 90, 93, 94, 96, 98, 100,

102, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, xiii, xiv.

मद *m.* lust, passion, 31; the juice that exudes from a rutting elephant's temples, 20.

मदिरा *f.* wine, liquor, 75.

मदीय *my*, 93.

मधु *n.* juice, wine, liquor, 66, 92, x.

मधुकर *m.* (honey-maker), a bee, 35, 47.

मधुर sweet, pleasant, charming, 10, 56, 82, xvi.

मध्य middle, central, 46; *m. n.*
the middle, centre, 18, 76;
waist, belly, 79.

मन् (*pres. मन्वते*), to think,
believe, suppose, 80; know,
71; recognize, *xv*; *caus.* to
honour, worship, 45, ii.

मनस् *n.* mind, heart, 90, 96,
xvii.

मन्द slow, gentle, 10; slight,
mild, 105.

मन्दाकिनी *f.* the river Gaṅgā,
viii.

मन्दाय् (*pres. मन्दायते*), to go
slowly, be lazy, tarry, loiter, 38.

मन्दार *m.* the coral-tree, 70, 72,
viii.

मन्द्र deep (pleasant, Vall.), 96.

मन्मथ *m.* the god of love, 71

ममय consisting of, 91; relating
to, 4.

मयूर *m.* a peacock, 44.

मरकत *n.* an emerald, 73, iii.

मरुत् *m.* wind, breeze, 33, viii;
air, 5.

मलिन dirty, grey, 83.

महत् *m.* a great or noble man, i.

महाकाल *m.* N. of a temple of
Śiva at Ujjayinī, 34.

महिमन् *m.* power, 1.

मही *f.* the earth, ground, 12.

मा *ind. मॢ*, 94, 106, 109, 111;
मा स *id.*, 27, 37.

माच *n.* only, 49, 87, iii.

माचस् *ind.* for the space of, as
long as, 94.

माधवी *f.* the spring-creeper
(*Gaertnera racemosa*), 75.

मानस *n.* N. of a lake, 12, 62, 73.

मानिनी *f.* a proud or high-minded
woman, 95.

मार्ग *m.* a way, path, 13, 21, 45,
70, 89, 99.

माल *n.* an alluvial plateau, 16.

मालती *f.* *Jasminum grandiflorum*,
95.

माला *f.* a wreath, line, row, 10.

मास *m.* a month, 2, 84, 107.

मित्र *n.* a friend, 17, 96.

मियुन *n.* a pair, couple, 18.

मीन *m.* a fish, 92.

मील् *caus.* to close, shut, 107.

मुकुल *n.* a bud, 21, 73.

मुक्त left, 41; avoided, 45;
uttered, 54.

मुक्ता *f.* a pearl, 70, 103.

मुक्तागुण *m.* a string or pearls, 46.

मुक्ताजाल *n. id.*, 63, 93.

मुख *n.* the mouth, face, 24, 26,
43, 48, 81, 100, xiii.

मुखपट *m.* (face-cloth), a veil, 62.

मुखर noisy or sounding with,
37, vi.

मुग्ध ignorant, simple, naïve, 14.

1. **मुच्** (*pres. मुञ्चति*), to emit,
shed, 9; free or deprive of,
93; leave alone, xi; *caus.* to
cause to shed or drop, 91.

2. °मुच् discharging, 21.
 मुरब् *m.* a kind of drum, 56, 64.
 °मुष् stealing, 47.
 मुष्टि *m. f.* the clenched hand, a handful, 69, viii.
 मुङ्गस् *ind.* repeatedly, constantly, 102
 मुहूर्त *m. n.* a moment, instant, 19.
 मूर्च्छना *f.* a melody, 83.
 मूर्ति *f.* body, form, 45.
 मूर्धन् *m.* the head. summit, 17.
 मूल *n.* the root, base, 76; edge, horizon, 87.
 मृग *m.* a deer, musk-deer, 52.
 मृगाक्षी *f.* a deer-eyed woman, 92.

मेखला *f.* a girdle, the slope of a mountain, 9.
 मेघ *m.* a cloud, 2, 5, xix.
 मेघदूत *n.* the poem 'cloud messenger', xix.
 मेघालोक *m.* (the appearance of clouds), the rainy season, 3.
 मेघक dark-blue, black, 59.
 मैत्री *f.* friendship, contact, 31.
 मैथिली *f.* N. of Sītā (daughter of Janaka, king of Mithilā), 97.
 मोक्ष *m.* untying, 96; release, escape, 61.
 मोघीकृ to make fruitless, disappoint, 40.

य

यच *m.* a class of demigods, 1, 7, 66, 69, xvi, xvii.
 यत्न *m.* effort, endeavour, 54.
 यच्च *ind.* where, in which, 13, 31, 48, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, iv, v, vi, vii, viii, ix.
 यथा *ind.* as, 9.
 यद् who, which, 8, 9, 12, 15, 17, 25, 29, 44, 49, 50, 54, 55, 57, 58, 63, 66, 68, 72, 73, 74, 76, 79, 85, 88, 90, 96, 100, 104, iii, x, xvi; *ind.* because, since, 24; यदपि although, 27.
 यदि *ind.* if, 27, 60, 61, 94;
 यदि किल perhaps, probably, 104.

यन्त्रधारागृहत्वं *n.* the condition of a room fitted up with a shower-bath, 61.
 यमुना *f.* the river Jamnā, 51.
 यशस् *n.* fame, glory, 57, ix.
 या (*pres* याति), to go to, 33; reach, attain to, 18, 93; *caus.* to pass, spend, 88.
 याच् to ask, request, 5.
 याचित asked, requested, 110.
 याज्ञा *f.* a petition, request, 6.
 याम *m.* a night-watch, period of three hours, 94, 105.
 यावत् *ind.* until, 34; while, when, 102.
 यियासु desirous of going, 22.

युवति *f.* a girl, young woman, 33, 79.
यूचिका *f.* *Jasminum auriculatum*, 26.
योग्य fit for, x.

योध *m.* a warrior, v.
योषित् *f.* a girl, woman, 37, 39.
यौवन *n.* youth, vii; juvenile indiscretion, 25.

र

रक्त red, 36, 75.
रक्तकण्ठ sweet-voiced, ix.
रक्ष् to preserve, sustain, xvii.
रक्षा *f.* protection, guarding, 43.
रघुपति *m.* (lord of the Raghus), N. of Rāma, 9.
रचना *f.* making, forming, 50; heap, quantity, 66.
रचित arranged, displayed, exposed, iii; formed, vi.
रजस् *n.* the dust or pollen of flowers, 33, 65.
रत *n.* amorous pleasure, 88.
रति *f.* *id.*, 25, 66.
रत्न *n.* a jewel, precious stone, 15, 35.
रत्नप्रदीप *m.* a jewel serving as a lamp, 69.
रन्तिदेव *m.* N. of a king of Daśapura, 45.
रन्ध्र *n.* a split, hole, gap, 57; nostril, 42.
रम् (*pres.* रमते), to delight in, play or sport with, 27; *caus.* to caress, 108; amuse, entertain, iv.

रमण *m.* a lover, husband, 37, 84.
रम्य charming, pleasant, lovely, 52, 78, vi.
रय *m.* current, speed, 20.
रव *m.* sound, noise, thunder, xvii.
रशना *f.* a girdle, 35, vi.
रस *m.* water or love, 28; taste, 49; affection, desire, 109.
राग *m.* red lac, 32; colour, 102; dye, x.
राजधानी *f.* a royal residence, capital, 24.
राजन् *m.* a king, iv.
राजन्य *m.* a man of the warrior caste, 48.
राजराज *m.* (king of kings), N. of Kuvēra, 3.
राजहंस *m.* a wild goose, 12.
रात्रि *f.* night, 32, 38, 86, 88, xi.
रामगिरि *m.* N. of a mountain (perhaps Rāmṭēk near Nāgpur; *Ind. Ant.*, vol. xxxvii, p. 202), 1, 98.
राशीभू (*pres.* राशीभवति), to become a heap or mass, 109.

राशीभूत become a heap, accumulated, 58.
 रिक्त emptied, bared, 2; empty, poor, 20.
 रश्च *f.* light, lustre, splendour, 44.
 रश्चि *f. id.*, 15, v.
 रश्चिर brilliant, resplendent with, xv.
 रत्ना *f.* pain, trouble, friction, 26.
 रद्द (*pres.* रोदिति), to weep, cry, 108.

रदित *n.* weeping, crying, 81.
 रद्घ obstructed, stopped, 37, 87, 92, 99.
 रध् (*pres.* रणधि), to check, sustain, 11.
 रेवती *f.* N. of Balarāma's wife, 49.
 रेवा *f.* the river Narmadā, 19.
 रोधस् *n.* a bank, shore, 41.
 रोध्र *m.* the tree *Symplocos racemosa*, 65.

ल

लक्षण *n.* a mark, token, characteristic, 77, xv; designation, name, 24.
 लक्षणीय to be perceived or recognized, 77.
 लक्ष्य to be recognized, visible, 72; *n.* an aim, mark, 71.
 लप्प adhering, 70; clinging to, 108; touching, 50.
 लघु light, despised, 20.
 लङ् *caus.* to leap over, seize, attack, 54.
 लता *f.* a creeper, branch, 47, 94.
 लब्ध obtained, 6, 61, 94, 103.
 लभ् to obtain, 24, 34, 40.
 लम्ब (*pres.* लम्बते), to hang down, be attached, rest, 41.
 लम्बालकल *n.* pendulosity of curls, possession of dishevelled hair, 81

लम्बिन् hanging down, 51.
 ललित coquettish, graceful, handsome, 32, 64.
 लव *m.* a piece, drop, xii.
 लाक्षा *f.* red dye, lac, x.
 लाङ्गलिन् *m.* (carrying a plough), N. of Balarāma, 49.
 लिख् (*pres.* लिखति), to draw, paint, 82.
 लिखित drawn, painted, 77.
 लीला *f.* play, sport, coquetry, grace, beauty, 35, 59, 65
 लेखा *f.* a streak, line, 44.
 लेश *m.* a particle, drop, 103
 लोचन *n.* the eye, 16, 27, 49, 100, 107.
 लोभ *m.* desire, longing, 100.
 लोल eager for, desirous of, 61, 100.
 लोलापाङ्ग having tremulous outer corners, 27.

व

- वंश** *m.* the bamboo cane, 76 ;
 race, family, 6.
वक्त्र *n.* the mouth, face, 50.
वक्र crooked, circuitous, 27.
वच् to speak, address, 95.
वचन *n.* speech, word, 4, 82, 95 ;
 request, 98.
वचस् *n.* speech, word, xiv.
वञ्चित deceived, defrauded (of the
 greatest pleasure of life), 27.
वत्सराज *m.* N. of Udayana, iv
वद् (*pres.* वदति), to tell, report,
 xvi.
वदन *n.* the mouth, 75 ; face, 39.
वधू *f.* a bride, wife, woman, 16,
 19, 47, 65, xvii.
वन *n.* a wood, grove, iv ; group,
 multitude, 36.
वनगज *m.* a wild elephant, 20.
वनघर *m.* a woodman, forester,
 19.
वननदी *f.* a forest river, 26.
वनान्त *m.* a forest region, wood,
 23.
वनिता *f.* a beloved woman, wife,
 8 ; woman, 32, 64, 71.
वनीपल्लव *m.* a forest conflagra-
 tion, jungle fire, 17.
वन्द्य to be praised or worshipped,
 9.
वन्ध barren, fruitless, unsuccess-
 ful, 6.
- वपुस्** *n.* the body, 15, 32, 60 ;
 form, figure, 77.
वप्रक्रीडा *f.* the playful butting
 of an elephant against a bank
 or mound, 2.
वयस् *n.* age of life, vii.
वर best, xvii ; **वरम्**—**न** better
 than, 6.
वर्ण *m.* colour, complexion, beauty,
 46, 49, 81.
वर्तन् *n.* a way, path, road, 19, 39,
 57, 111.
वर्धित reared, nourished, 72.
वर्ष *m. n.* rain, 35 ; a year, 1.
वर्ह *m. n.* a feather of a peacock's
 tail, 15, 44, 101.
वलभि *f.* a roof, turret, top, 38
वलय *m. n.* a bracelet, 2, 60, 76.
°वलयिन् possessing a circle of,
 covered with, 44.
वलि *f.* a fold or wrinkle (over
 a woman's navel, regarded as
 a beauty), 35.
वल्लीक *m. n.* an ant-hill, 15.
वश *m.* power, 6.
वस् (*pres.* वसति), to dwell, re-
 side, 71.
वसति *f.* dwelling, residence, 1,
 7, 37, 43, 73.
वसन *n.* cloth, dress, 41, 83.
वसुधा *f.* the earth, ground, 42.
वस्तु *n.* thing, object, 109.

वह् (*pres.* वहति), to carry, bear, 17, 63, 71, i; possess, 52; *caus.* to traverse, accomplish, 38.
 1. **वा** *ind.* or, 54, 83, 93, 106; like, as, 80; **वा—वा** either— or, 82, 84, 111.
 2. **वा** to blow, 42.
वाच् *f.* voice, xvii.
वाचाक्ष garrulous, talking at random, 90.
वात *m.* wind, breeze, 31, 62, 104.
वातायन *n.* a window, 86, xi
वानीर *m.* the ratan, reed, cane, 41.
वान्त vomited, discharged, 20.
वापी *f.* an oblong pond, 73.
वाम left, 10, 75, 93.
वायु *m.* wind, breeze, 42, 53.
वारमुखा *f.* a distinguished courtesan, mistress, ix.
वारि *n.* water, 53.
वारित warded off, allayed, viii.
वार्ता *f.* news, account, xviii.
वाल *m.* the hair of the tail, 53.
वाष्प *m.* steam, vapour; a tear, 9
वासयष्टि *f.* a roosting perch, 76.
वासर *m. n.* a day, xiii, xv.
वासव belonging to Vāsava or Indra, 43.
वासस् *n.* cloth, garment, 59, 69, x.
वासित perfumed, made fragrant, 20.
वाह *m.* a horse, v.

विकल्प *m.* variety, x.
विक्लव timid, shy, 37.
विचिप् (*pres.* विचिपति), to throw aside, 88.
विगण् (*pres.* विगणयति), to calculate, consider, ponder, 106, xiii.
विगम *m.* decay, destruction, 55; end, 76.
विगलित dropped, passed away, ceased, 85, xviii; fallen down, decayed, xvi.
विचर् (*pres.* विचरति), to wander through, roam over, 111.
वितन् to pervade, cover, fill, 58.
वित्तेश *m.* (lord of wealth), a Yaksha, vii.
विद् (*pres.* वेत्ति), to know, 96, 109; recognize, xvi.
विदित known, renowned, 6.
विदिशा *f.* the town of Bhilsā, 24
विद्युत् *f.* lightning, 38, 78, 111.
विद्युत्सत् accompanied by lightning, 64.
विद्युन्नर्भ filled with lightning, 95.
विद्युद्दामन् *n.* a flash of lightning, 27.
विद्रुम *n.* coral, iii.
विधि *m.* fate, 6, 99; method, way, means, 29.
विधुर distressed, 8, 111.
विनयन removing, 52.

विनोद *m.* pastime, amusement, 84, xix.

विन्ध्य *m.* N. of a range of mountains, 19.

विन्ध्यस् (*pres.* **विन्ध्यस्यति**), to put down, place, mark, 84.

विपणि *f.* a market street, iii.

विपद् *f.* misfortune, death, 98.

विप्रबुद्ध awakened, awaking, 108.

विप्रयुक्त separated, 2.

विप्रयोग *m.* separation, 11, 86, 111, vii, xix.

विफल fruitless, in vain, 69.

विभुधवनिता *f.* a celestial woman, Apsaras, ix.

विर्धशिन् dropped from, 70.

विधम *m.* playful movement, amorous gesture, coquetry, 28, 47, 71, x.

विमान *m. n.* a seven-storied mansion, palace (free from anger, Mall.), 63, 68.

विमुख turning away from, turning his back on, averse, refraining from, 17, 27, 49, 94.

विद्युक्त separated, absent, 98.

विद्योग *m.* separation, absence, 77, 105.

विरचित applied, put on, 19; formed, 60; composed, arranged, dictated, 83, 100.

विरह *m.* separation, 1, 8, 9, 29, 82, 84, 85, 87, 88, 90, 107, 109, xiv.

विरहित deprived of, xix.

विलस (*pres.* **विलसति**), to flash or play, 47.

विलसन *n.* flashing or sporting, 38.

विलसित *n. id.*, 78.

विश् (*pres.* **विशति**), to enter, join, unite with, 99.

विशद् bright, pure, white, 40, 51, 58, 62, 67.

विशाला *f.* the city of Ujjayini (having various halls, Vall.), 30.

विशीर्ण broken, scattered, 19.

विशेष *m.* a characteristic, particular, 64; sight, wonder, 57.

विश्रान्त rested, 26.

विश्राम *m.* rest, 25.

विश्लेषित separated, 7.

विषम uneven, rugged, 19, 85, xii.

विषय *m.* range, reach, 34, 100.

विषये in the sphere of, among, 79.

विष्णु *m.* N. of one of the principal Hindū gods, 15, 57.

विस्तार *m.* extent, surface, 18.

विस्मृ (*pres.* **विस्मरति**), to forget, 83.

विस्मृत forgotten, 92.

विहग *m.* a bird, 28.

विहस् to laugh at, deride, 50.

विहा to leave, forsake, 41.

विह (*pres.* **विहरति**), to walk about for pleasure, divert one's self, 60.

वीक्ष् (*pres.* वीक्षते), to look at,
97, ii.

वीचि *m.f.* a wave, ripple, 28, 101.

वीणा *f.* a lute, 83.

वीणिन् holding a lute, 45.

वीतनिद्र sleepless, being awake, xi.

वृक्ष *m.* a tree, 72.

वृत्ति *f.* an enclosure, hedge, fence,
23, 75.

वृत्ति *f.* mode of life, course of
action, 8; spreading, vi.

वृन्द *n.* a collection, multitude,
mass, crowd, 63, 96.

वृष *m.* a bull, 52, xiv.

वृष्टि *f.* rain, 20.

वृष्टिमत् raining, v.

वेणि *f.* a braid of hair, 96.

वेणी *f. id.*, 18, 29.

वेचवती *f.* the river Bētwā, 24.

वेश *m.* dress, 15.

वेष्मा *f.* a courtesan, dancing-girl,
35.

वेष्टन *n.* an enclosure, hedge, fence,
74.

वेडूर्य *n.* a beryl, cat's-eye, 73.

वैभ्राज *n.* N. of Kuvēra's grove,
ix.

वैरिन् hostile, adverse, 99.

व्यक्त visible, distinct, 55.

व्यक्ति *f.* manifestation, visible
appearance, 9.

व्यञ्ज *caus.* to manifest, betray, 29.

व्यतिकर *m.* mixing or blending
together, 15.

व्यथा *f.* pain, anxiety, 105.

व्यपगत disappeared, removed, 73.

व्यवसित resolved, undertaken
110.

व्यवसो (*pres.* व्यवस्यति), to resolve,
endeavour, 22.

व्यस्त dispersed, obscured, xiii.

व्याकुल eagerly engaged in, busy
with, 82.

व्यालम्ब (*pres.* व्यालम्बते), to hang
down, rest on, resort to, 45.

व्यालुप (*pres.* व्यालुम्यति), to
remove, dispel, 67.

व्याहृ to pronounce, address, 4.

व्योमगङ्गा *f.* the celestial Ganges,
43.

व्योमन् *n.* the sky, air, 51.

व्रज् (*pres.* व्रजति), to go, proceed,
26, 47; pass, xiii.

व्रण *m.* a wound, scar, v.

श

शक् to be able, 20.

शङ्क् (*pres.* शङ्कते), to suppose,
believe, think, 86, 92.

शङ्का *f.* fear, alarm, 68.

शङ्ख *m.* a conch-shell, iii; N.
of one of the nine treasures of
Kuvēra, 77.

शत *n.* a hundred, 48.

शनैस् *ind.* softly, gently, 66.

शफर *m.* a fish, 40.

शब्दाख्येय *fit* to be spoken aloud, 100.

शब्दाय् (*pres.* शब्दायते), to sound, 56.

शम् *caus.* to allay, extinguish, 53, i.

शंभु *m.* N. of Śiva, 50, 60.

शयन *n.* a sleeping-place, bed, couch, 86, 87, 88, 107, 108, xi, xii.

शब्दा *f. id.*, 91.

शर *m.* an arrow, 48.

शरण *n.* shelter, refuge, protection, 7.

शरद् *f.* autumn, 107.

शरभ *m.* a fabulous animal with eight legs, 54.

शरवणभू *born* in a thicket of reeds, 45.

शशिन *m.* the moon, 44, 101

शश्वत् *ind.* perpetually, always, for ever, 55, xviii.

शष्य *n.* young grass, iii.

शाखा *f.* a branch, 41.

शान्त *appeased*, allayed, calmed, ceased, 36.

शान्ति *f.* calmness, cessation, end, 39.

शाप *m.* a curse, 1, 85, 107, xviii.

शारिका *f.* the bird called 'maina', 82.

शार्ङ्गपाणि *m.* (holding the bow Śārṅga in the hand), N. of Vishṇu, 107.

शार्ङ्गिन् *m.* (carrying the bow Śārṅga), N. of Kṛishṇa, 46.

शिखर *m. n.* a peak, summit, 18, 74.

शिखरदशन *having* sharp or pointed teeth, 79.

शिखरिन् *m.* a mountain, 13.

शिखादामन् *n.* a wreath worn on the top of the head, 85.

शिखिन् *m.* a peacock, 101.

शिञ्ज (*pres.* शिञ्जति). to tinkle, jingle, 76.

शित *sharp*, 48.

शिथिल *loose*, 69; *unsteady*, frail, xiv.

शिरस् *n.* the head, 7; *summit*, i.

शिरीष *n.* the flower of *Acacia Sirissa*, 65.

शिला *f.* a stone, rock, slab, 52, 73, 102.

शिलावेश्मन् *n.* a cave, grotto, 25.

शिशिर *cool*, 89, viii; *m. n.* cold, hoar-frost, the cool season, 80

शीघ्र *quick*, 78, xvi.

शीत *cold*, cool, 42.

शीतल *id.*, 95.

शुक्ति *f.* a pearl-oyster shell, iii.

शुक्लापाङ्ग *m.* (having white eye-corners), a peacock, 22.

शुच *f.* sorrow, distress, 73, 85, 86, xviii.

शुद्ध pure, plain, unmixed with other ingredients but water, 88
शून्य devoid of, 92.
शूलिन् *m.* (armed with a spear), N. of Śiva, 34.
शृङ्ग *n.* a horn, peak, summit, 14, 52, 58.
शेष remaining, 18, 30, 84; *m. n.* rest, remainder, 38, 87.
शैल *m.* a mountain, 9, v, xiv, xv.
शैलराज *m.* (king of mountains), N. of the Himālaya, 50.
शोक *m.* sorrow, grief, xiv.
शोभा *f.* splendour, beauty, 52.
शोभिन् resplendent, beautiful, 57.
स्रोतित caused to flow, liquidated. 67.
श्याम black, dark, 15, 18, 23, 57; dark green, iii; brown, v; youthful, tender, 79.

श्यामा *f.* a kind of creeper, 101.
अश्ना (*pres.* अश्नते), to believe, 55.
अस् (*pres.* आस्यति), to become weary or tired, 96.
अवण *m. n.* the ear, 12, 61, 100.
श्री *f.* splendour, beauty, 47, 65, 92, 111.
श्रीविशाल abounding in wealth, 30.
श्रु (*pres.* शृणोति), to hear, listen, 12, 13, 97, xviii.
श्रेणि *f.* a line, row, 28, 35.
श्रेणी *f.* *id.*, vi.
श्रेणीभूत forming a line or row, ii.
श्रोणी *f.* the hip and loins, 79.
श्रोत्र *n.* the ear, 13.
झाघ् (*pres.* झाघते), to boast, be proud, i.
झाघनीय praiseworthy, 34.

घ

षट्पद *m.* (six-footed), a bee, 71.

षण्ड *m. n.* a group, wood, 20.

स

संयुग *n.* battle, fight, v.
संयुज् *caus.* to unite, xviii.
संयोग *m.* union, meeting, contact, 9, 84, 87, vii.
संरक्त impassioned, devoted (sweet-voiced, Mall.), 56.
संरोध *m.* obstruction, covering, 67.

संलक्ष् to perceive, imagine, infer, iii.
संवाहन *n.* rubbing, shampooing, 93.
संविधा to fix, order, xviii.
संश्रय *m.* seeking refuge, shelter, dwelling-place, 17.

संसक्त sticking fast, clinging to, covering, xiii.

संसृप (*pres.* संसर्पति), to glide onwards, move gently, flow, 28; meet, be reflected, 51.

सकल whole, all, every, x, xvi.

सखि *m.* a friend, 9, 22, 41, 61, 71, 74, xv.

सखी *f.* a female friend, 75, 86, 90, 100, xi, xiv.

सगर *m.* N. of a king of Ayōdhyā, 50.

संकल्प *m.* desire, longing, 99.

संक्लीड (*pres.* संक्लीडते), to play with, viii.

संक्षिप to compress, shorten, 105.

संगम *m.* meeting, union, 97, 102; confluence, 51.

संगीत *n.* singing, music, and dancing; a concert, 64.

संगीतार्थ *m.* the apparatus or materials of a concert, 56.

संघट्ट *m.* rubbing together, friction, 53.

सचित्र containing pictures, 64.

सखल watery, wet, moist, 89.

सजलपृषत containing drops of water, 62.

सत् *m.* a good or noble man, 110.

सततगति *m.* (always moving), wind, 68.

सती *f.* a virtuous or faithful wife, 103.

सत्कार *m.* kind treatment, reverence, hospitality, i.

सदय merciful, xviii.

सदृश like, resembling, similar to, 11.

सद्यस् *ind.* suddenly, instantly, at once, 11, 24, 68, 78, 94, xviii; that very moment, just, 16, 59, 104.

सनयनजल with tears in the eyes, 22.

सनाथ occupied by, 95.

संतप्त burnt, tormented, distressed, 7.

संदर्शन *n.* sight, vision, 103.

संदिष्ट told, entrusted as message, xvi.

संदेश *m.* a message, 5, 7, 13, 86, 96, xvii.

संधि *m.* connection, joint, 58.

संध्याबलि *m.* the twilight oblation, 34.

संग्रह prepared, ready, 8.

संनिकीर्ण thrown down, stretched out, 87, xii.

संनिष्ठ near, neighbouring, 73.

संनिपत् to meet, unite, join, 28.

संनिपात *m.* conglomeration, aggregate, 5.

संनिवृत्त turned back, withdrawn, 89.

संन्यस्त laid aside, given up, 91.

सपदि *ind.* instantly, suddenly, 51.

सधूभङ्ग knitting the brows, frowning, 24, 71.

समधिकतर more abundant, excessive, very deep, 99.

समम् *ind.* together with, 95.

समय *m.* time, ii.

समर *m. n.* war, battle, 49.

समर्थ able, 41.

समस्त united, complete, 56.

समीप *n.* proximity, presence ;

समीपम् *ind.* to, 96.

समुचित fit for, accustomed to, 93.

1. संपद् to become, be, 12, 23.

2. संपद् *f.* wealth, riches, 53.

संपर्क *m.* mixture, contact, touch, 25, 42.

संपात *m.* flight (entrance, Mall.), 78.

संभू *caus.* to consider, examine, think possible (honour, greet, Mall.), 97.

संभृत accumulated, increased, great, 90, 111 ; thrown, cast, 43

संभोग *m.* amorous pleasure, 93.

संभ्रम *m.* agitation, alarm, ii.

सरल *m.* *Pinus Deodora*, 53.

सरस juicy, moist, fresh, 14, 93.

सरित् *f.* a river, 40.

सर्व all, every, 20, 91, 105.

सलिल *n.* water, 5, 29, 41, 62, viii.

सलिलनिधि *m.* the ocean, iii.

सलिलोद्गार discharging water, 63 ; *m.* a stream of water, 61.

सवर्ण resembling in colour, 18.

सवितु *m.* the sun, 70.

सव्यापार occupied, busy, 86.

सस्वन्म् *ind.* aloud, 108.

सह (*pres.* सहते), to bear, allow, 102 ; wait, 94.

सह *ind.* together with, 75, x.

सहचर *m.* a companion, mate, husband, 80, 98.

सहचरी *f.* a mistress, wife, ii.

सहस्र *n.* a thousand, 53.

सहाय *m.* a companion, 12 ; accompanied by, 66, ix.

साक्षात् *ind.* visibly, in person, 71.

सादरम् *ind.* respectfully, affectionately, 33.

सादृश्य *n.* likeness, 101 ; image, portrait, 82.

साधु good, honest, kind, clever, 77 ; chaste, faithful, 86 ; *ind.* well, properly, duly, 17.

साध्य to be cured, vii.

सानु *m. n.* a summit, ridge, table-land on the top of a mountain, 2, 78.

सानुमत् *m.* a mountain, 17, i.

सान्नाहसम् *ind.* with an inward or gentle smile, 108.

सांध्य relating to the twilight, matutinal, 36.

साभिज्ञान together with a token, xiv.

साध्य cloudy, 89.

सारङ्ग *m.* the spotted deer, an antelope (a peacock, Vall.), 21.

सारस *m.* the Indian or Siberian crane, 31.

सारस्वत belonging to the river Sarasvatī, 49.

सार्धम् *ind.* together with, 88, ix.

सास्र tearful, weeping, 99.

सिकता *f.* sand, viii.

सिक्त sprinkled, moistened, xiii.

सिच् (*pres.* सिञ्चति), to sprinkle, 26.

सितमणिमय consisting of or paved with crystals, 66.

सिद्ध accomplished, performed, 71 ;
m. a class of demigods, 14, 45,
ii ; a saint, devotee, ascetic, 55.

सिन्धु *f.* a river, 29, 46.

सिन्धु *f.* N. of a river, 31.

सीमन्त *m.* parting of the hair, 65.

सीमन्तिनी *f.* a (married) woman, 97.

सीर *m. n.* a plough, 16.

सुदत्त *n.* a benefit, favour, 17.

सुख pleasant, soothing, 35, 60 ;
n. pleasure, happiness, 106,
xviii.

सुख्य to delight, cheer up, comfort, 86.

सुखिन् happy, 3.

सुचरित *n.* good conduct, virtuous deeds, 30.

सुतराम *ind.* excessively, too much, 106.

सुप्त sleeping, xi ; roosting, 38 ;
sleeping, with flowers closed, 89.

सुभग lovely, pleasing, handsome, 10, 12, 24, 28, 29, 40, 42, 76.

सुभगमन्य believing one's self beloved or handsome, 90.

सुरगज *m.* (the elephant of the gods), N of Airāvaṇa, 51.

सुरचित well arranged, xix.

सुरत *n.* amorous pleasure, 31, 67

सुरपति *m.* (lord of the gods), N. of Indra, xv.

सुरभि sweet-smelling, fragrant, 16, 22, 32, 104, xiii.

सुरभित rendered fragrant, scented, 52.

सुरभितनया *f.* a cow, 45.

सुरयुवति *f.* a celestial maiden, Apsaras, 61.

सुलभ easy to be obtained, 98.

सुहृद् *m.* a friend, 38, 76, 97.

सू (*pres.* सूते), to produce, x.

सूच् (*pres.* सूचयति), to infer, 21, 70.

सूचि *f.* a needle, 37 ; pistil, 23.

सूत्र *n.* a thread, string, 70.

सूर्य *m.* the sun, 38, 77, xiii.

सृ (*pres.* सरति), to go, blow, 58 ;
caus. to remove, push aside, 85,
xii ; fix, adjust, tune, 83.

सृष्टि *f.* creation, work, 79.

सेन्द्रचाप accompanied by a rain-bow, 64.

सेव् to serve, attend on, resort to, visit, 10, 49 ; fan, viii.

सोत्कम्प trembling, tremulous, ii.

सोपानस्थ *n.* the function of a staircase, 60.

सोपानपङ्क्ति *f.* a flight of steps, staircase, 50.

सोपानमार्ग *m. id.*, 73.

सोम्य handsome, gentle, good, 49, 83, 97, 110.

सौदामिनी *f.* lightning, 37.

सौध *m. n.* a white-washed mansion, palace, 27.

सौभाग्य *n.* good fortune, being beloved, 29.

सौहार्द *n.* friendship, 111.

स्वन्द *m.* N. of the god of war, 43.

स्वन्ध *m.* the trunk of a tree, a large branch, 53.

स्वलित *n.* stumbling, staggering. 28.

स्वान *m.* the bosom, 18, 70, 79.

स्वनित *n.* murmuring, 24 ; screaming, 28 ; thundering, 37, 94, 95, ii.

स्तम्भ *m.* a stem, 93 ; post (to which an elephant is tied), iv.

स्तम्भित fixed, stopped (solidified, frozen, Mall.), 60.

स्तवक *m.* a cluster of blossoms, 72

स्तिमित fixed, steady, immovable, 36, 59.

स्लोक a little, slightly, 79.

स्त्री *f.* a woman, 28, 31, 66, 67.

स्थायिन् staying or being in, 82, 98 ; standing at, 86, xi.

स्थल *n.* soil, ground, xiii ; surface, roof, terrace, 66.

स्थलकमलिनी *f.* a lotus-plant growing on land, *Hibiscus mutabilis*, 89.

स्थलीदेवता *f.* a local deity, forest-goddess, 103.

स्था to stand, stay, rest, remain, be, 3, 19, v, xv, xvii.

स्थातव्य to be stayed or remained, 34.

स्थान *n.* a place, spot, 14.

स्थायिन् staying, remaining, 23.

स्थित standing, staying, 7, 58.

स्थिर firm, fixed, constant, permanent, 10, 55.

स्थूल thick, huge, large, 14, 46, 103.

स्ता *caus.* to bathe, sprinkle, 43.

स्नान *n.* bathing, ablution, 1, 33, 88.

स्निग्ध oily, moist, glistening, soft, gentle, affectionate, lovely, pleasant, 1, 16, 18, 37, 59, 64, 73, 96, xi.

स्नेह *m.* oiliness, moisture, 92 ; affection, love, 9, 90, 109.

स्पन्दिन् quivering, throbbing, 92.

स्पर्धिन् rivalling, vying with, v.

स्पर्श *m.* touch, 60, 85, 100.

स्पृष्ट touched, 104 ; seized, overcome, 68.

स्फटिक *m.* crystal, 51, 62, 76.
सुष्ट distinct, clear, 67.
सुष्टित burst, opened, blown, 32.
सुरित arisen, displayed, 15 ;
 flashing, 74 ; *n.* gleaming,
 flashing, 27.
स्मृ (*pres.* स्मरति), to remember,
 74, 82.
स्रद्दिन् shedding, dropping, 67.
स्यूत sewn, inlaid, paved, 73.
स्रस्त fallen, dropped, slipped
 down, 63
स्रुति *f.* flow, 104.
स्रोतस् *n.* a current, stream, river,
 13, 45, 51 ; an elephant's
 trunk, 42.

स्व his, her, or its own, 1, 4, 77,
 95, xvii.
स्वप्न *m.* sleep, dream, 87, 94, 103,
 108.
स्वयम् *ind.* self, 83.
स्वर्ग *m.* heaven, 50.
स्वर्गिन् *m.* one who has attained
 heaven, 30.
स्वल्पीभूत become very small, run
 short, nearly exhausted, 30.
स्वागत *n.* welcome, 4.
स्वागतीकृत to use or utter for
 welcoming, 22.
स्वादु sweet, pleasant, 24.
स्वेद *m.* sweat, perspiration, 26.

ह

हंस *m.* a wild goose,¹ 23, 57, 73, vi.
हन्त *ind.* alas !, 101.
हय *m.* a horse, v.
हर *m.* N. of Śiva, 7, 44.
हरिण *m.* a deer, 79, 101.
हरित green, 21.
हर्म्य *n.* a palace, 7, 32, 66.
हलभृत् *m.* (carrying a plough),
 N. of Balarāma, 59.
हस्त *m.* the hand, 35, 50, 60, 65, 72,
 81, 93 ; an elephant's trunk, 14.

हा to give up, abstain from, 49 ;
 take off, lay aside, 60, 85.
हार *m.* a necklace of pearls, 70,
 iii, xii.
हाला *f.* liquor, 49.
हास *m.* laughter, 54.
हि *ind.* for, 5, 11, 20, 28, 43, 53,
 82, 109, 110, xi, xvii.
हित beneficial, agreeable, xvii.
हिमांशु *m.* (cool-rayed), the moon,
 87.

¹ The annual migrations of the wild geese are noticed in Sven Hedin's recent work *Trans-Himalaya*, ch. 13. The great explorer visited one of their breeding-places on an island in the lake Langak-tso (west of the Mānasa lake and south of the Kailāsa mountain), where they lay their eggs in May ; op. cit., ch. 49.

ऊतवह *m.* (bearer of oblations),

Agni or fire, 43.

ह (*pres.* हरति), to carry away,
14, iv; take away, remove, 31,

36, 39, 41; convey, 7; *caus.* to
cause to be conveyed, send, 4.

हत carried away, brought down,
30.

हृदय *n.* the heart, mind, 11, 77,
84, xviii; bosom, 97.

हृष्ट rejoiced, xviii.

हेतु *m.* cause, 3.

हेतोः *ind.* for the sake of, for, 25,
43, 78, 103.

हमन् *n.* gold, 62.

हम golden, 73, iv.

ह्रासिन् diminishing, decreasing,
109.

ह्रीमूढ perplexed or confused by
shame, 69.

SELECT BIBLIOGRAPHY

- Aggarwal, V., *The Imagery of Kālidāsa*. Delhi, 1985.
- Aiyar, T.K. Ramachandra, ed., *A Concordance of Kālidāsa's Poems*. Madras, 1952.
- Ambardekar, A. Ā., *Rasa-Structure of the Meghadūta*, Bombay, 1979.
- Back, Dieter, "'Kameraführung' in Kālidāsa's Meghadūta". In: *ZDMG*, Supplement VII, XXIII. Deutscher Orientalistentag vom 16. bis 20. September 1985 in Würzburg. Ausgewählte Vorträge, hrsg. von Einar von Schuler. Stuttgart, 1989.
- Bhat, G.K., *Appointment with Kālidāsa*, L.D. Series 83. Ahmedabad, 1982.
- Chowdhury, Tarapada, *Linguistic Aberrations in Kālidāsa*. Patna, 1961.
- Classen, Annette, *Kann die Gupta-Kunst Kālidāsa's Werke Illustrieren?* Teil I: Text, Teil II: Abbildungen. Berlin, 1988.
- De, S.K., "A Select Bibliography for the textual study of Kālidāsa's Meghadūta". In Felicitation Volume presented to S.K. Belvalkar, ed. by S. Radhakrishnan et al. Benares, 1957a, 149-62.
- Devdhar, C.R. *Works of Kālidāsa*, ed with an exhaustive introduction, translation and critical and explanatory notes, vol. 1: Dramas, vol. 2: Poetry. Delhi, 1977ff.
- Dvivedī, Revāprasāda, *Kālidāsa Granthāvalī (Complete Works of Kālidāsa)*. Varanasi, 1976.
- Gore, N.A., "The citations in the Vidyullatā." In: Poona Orientalist II, nos. 3-4, 1944, 133-41.
- Hertel, Johannes, Review of Hultsch, 1911. In: *GGA*, 174, 1912, 403-9.
- Ivaturi, Srinivas Rao, *Puruṣārthas in the Works of Kālidāsa*. Allahabad, 1989.
- Iyer, S. Venkitasubramania, "The Meghasandēśa Tradition in Kerala." In: *Vishveshvaranand Indological Journal*, III/1, 1965, 61-68.
- Jain, Kailash Chand, *Kālidāsa and His Times*, Delhi, 1990.

- Krishnamoorthy, Keralapura, *Kālidāsa*. Delhi-Varanasi-Patna, 1982, rep.
- MacDonell, A.A., Review of Hultzs, 1911. In: *JRAS*, 1913, 176-85.
- Mehlig, *Kālidāsa. Werke* (Aus der Sanskrit. Übersetzung, Nachwort und Erklärungen von Johannes Mehlig). Leipzig, 1990².
- Mirashi, V.V., *Kālidāsa, Date, Life & Works*. Bombay, 1969.
- Mishra, Madhusudan, *Metres of Kālidāsa*. Delhi, 1977.
- Murti, M.S. Narayana, *Vallabhadeva's Kommentar (Śāradā-Version) zum Kumārasambhava des Kālidāsa*. Wiesbaden, 1980.
- Narang, S.P., *Meghadūta Studies*. On the Basis of the Commentary of Krishnapati. Delhi, 1979.
- Nathan, Leonard, *The Transport of Love. The Meghadūta of Kālidāsa*. Translation and Introduction. Berkeley-Los Angeles-London, 1976.
- Paranjpe, V.K., *Fresh Light on Kālidāsa's Meghadūta*. Poona, 1960.
- Patel, Gautam, ed., *Mahākavikālidāsaviracitaṃ Kumārasambhavam Śrīnandadevāyanivallabhadevaviracitayā pañjikayā sametam*. Ahmadabad, 1986.
- Raja, C. Kunhan, "Pūrṇasarasvatī". In: *The Poona Orientalist*, IX, nos. 3-4, 1944, 142-48.
- Sarma, E.R. Srikrishna, *Kālidāsasamikṣā*. Tirupati, 1962.
- Schubring, Walther, "Jinasena, Mallinātha, Kālidāsa." In: *ZDMG*, 105, 1955, 331-37.
- Shastri, Satya Vrat, *Kālidāsa in Modern Sanskrit Literature* (Kālidāsa Studies I). Delhi, 1991.
- Shukla, Hira Lal, *A Comprehensive Dictionary of Kālidāsa, based on stylo-linguistic principles*, 4 vols. Allahabad, 1980.
- , *The Literary Semantics of Kālidāsa* (A Pragmatic Approach). Delhi, 1987.
- Sohoni, S.V., "Guptas, Kadambas, Pallavas and Kālidāsa." In: *ABORI*, 60, 1979, 1-40.
- Tilakasiri, J., *Kālidāsa's Imagery and the Theory of Poetics*. Delhi, 1988.
- Tubb, "Heroine as Hero: Pārvatī in the *Kumārasambhava* and the *Pārvatīpariṇaya*". In: *JAOS*, 104, 1984, 219-36.
- Verma, Gayatri, *Humour in Kālidāsa*. Delhi-Lucknow, 1981.